

SANG OG SANGE I KØBENHAVNSKE ARBEJDERFORENINGER 1848-1872

Niels Fink Ebbesen

1. Indledning: fire sange	58
2. Økonomiske, politiske, ideologiske og sociale forudsætninger	70
2.1 Kapitalismen i Danmark	70
2.2 Grundlovskampen	71
2.3 Nationalismen	74
2.4 Arbejderklassen: sammensætning og levevilkår ca. 1845-ca. 1870	76
2.5 Næringsloven af 1857. Lavsvæsenets ophævelse	78
2.6 En foreløbig sammenfatning	80
3. Arbejderforeningerne – en uddybning	82
4. Sang og sange i arbejderforeningerne	86
4.1 Teksterne	103
4.2 Melodierne	110
5. »Snart dages det brødre ...«	117
6. Konklusion	123
Noter*	126
Bilag: anvendte forkortelser	136
Zusammenfassung	

* En del af noterne indeholder tekst, i så fald er notens nummer sat med **fedt**. Såfremt noten kun indeholder henvisninger angives dens nummer med almindelig sats.

1. Indledning: fire sange

Denne artikel tager sit udgangspunkt i fire sange. Men handler ikke blot om dem og ikke kun om sange. Artiklen handler først og fremmest om, hvorfor sangene netop er som de er, om hvorfor de netop er blevet til på bestemte tidspunkter med bestemte funktioner i bestemte sammenhænge. Sangene er eksempler på og udtryk for bevidsthedsformer og en bevidsthedsudvikling, der har haft sit historisk og socialt specifikke rum, og på at særlige materielle omstændigheder betinger særlige ideologiske former. De er skrevet i perioden 1848-1871 og har alle tilknytning til den danske arbejderklasses tidlige udvikling og første organisering. Artiklen behandler derfor konstitueringen af denne arbejderklasse og forudsætningerne for etableringen af arbejderbevægelsen, der endeligt markeres ved »gennembruddet« og *Internationales* stiftelse i 1871, og dermed de økonomiske, politiske, sociale og ideologiske vilkår, som klassen var underlagt i etableringsfasen.

De tre første sange er blevet til i de *københavnske arbejderforeninger*¹ (se »stamtræet« s. 89). Kort fortalt var disse foreninger de første organisatoriske forsøg i arbejderklassen, men stærkt præget af det liberale borgerskabs ideologiske dominans. Udviklingen af det borgerlige samfund var ikke så vidt fremskreden, at arbejderklassen kunne udvikles og optræde som selvstændig faktor løsrevet fra borgerskabets formynderi.² Et dannelsesbegreb er centralt element i samtlige foreninger, hvad der også fremgår af navnet på den første af arbejderforeningerne, *Håndværkerdannelsesforeningen*, der stiftedes i 1847 af liberale dele af det københavnske småborgerskab. Den kom til at spille sin væsentligste rolle i forbindelse med grundlovskampens sidste fase og var en stærkt medvirkende faktor forud for dannelsen af martsministeriet i 1848. Foreningens engagement i kampen for det borgerlige demokrati fremgår af den første sang:³

Haandværker Dannelses-Foreningens

første Aarsfest

den 11. October 1848.

Mel.: Hr. Peder kasted' Runer over Spange.

I Dag et Aar vi vexled' ud vor Mening,
Den Dag vi lagde Grund til vor Forening,
Det Frø, som laa i Tanke,
Er voxet op til Træ,
Og Folkets Venner sanke

Sig under Kronens Læ.
 Friheds Tid! Vil du snarlig komme?
 Trældoms Tid! Er du evig omme,
 Trældoms Tid?

Men Brødre! Har I tænkt paa hvad I ville,
 Saa maae I ikke Aand fra Haanden skille,
 Det Maal I har for Øje
 Er herligt, stort og smukt,
 Og Herren det vil føje,
 At Kampen bærer Frugt.
 Aandens Børn! I Kreds om Frihedstræet,
 Haandens Børn! Søg kun Plads i Læet,
 Haandens Børn.

Men Aand og Haand sig en Gang vil formæle,
 Den Tanke skinner klart for vore Sjæle,
 Naar flinke Haandværksskarer
 I Folkeraad vi see,
 Den Stund sig aabenbarer,
 Der mildner Tidens Vee.
 Frejdigt Mod! Den Sag kan sikkert klares!
 Frejdigt Mod! Men ingen Flid maa spares!
Frejdigt Mod.

Joh. Rasmus Dein.

Sangen illustrerer foreningens centrale virkefelter i det første år af dens eksistens: kamp for friheden, dvs. for en demokratisk grundlov, for håndværkernes ret til repræsentation i det kommende borgerlige parlament. Med Guds og Kongens hjælp skal det nok lykkes for de flittige håndværksskarer. Men dertil kræves også håndens forening med ånd, der kræves dannelse, et krav foreningen kunne bidrage til at opfylde. Teksten er desværre ikke tilstrækkelig præcis til at sige noget klart om Dein også anser *de* dannede og åndriges hjælp for nødvendig, selv om strofe 2,7-8 kunne pege i den retning.

Efter Håndværkerdannelsesforeningens politiske indsats i grundlovs kampen vendte den hurtigt tilbage til sit oprindelige formål, håndværkernes dannelse og åndelige vel. Den næststiftede arbejderforening havde derimod arbejdernes materielle vel som vigtigste – og for så vidt eneste – programpunkt. *Foreningen for Arbejdsklassens Vel* grundlagdes i 1851 og eksisterede i knap to år. Den nåede aldrig at realisere sine ideer, der i korthed gik ud

på at skaffe håndværkssvendene en slags alders- eller anciennitetstillæg. En vis betydning opnåede foreningen dog, idet den gennem sit ugeblad skabte arbejderklassens første selvstændige kommunikationsorgan. Foreningen for Arbejdsklassens Vel sammensluttedes i januar 1853 med Håndværkerdannelsesforeningen i *Arbejderforeningen [af 1853]*.⁴ Ved sammenslutningen skete også en sammensmeltning af foreningernes forskellige formål. Arbejderforeningen (1853) skulle varetage både arbejdernes åndelige og materielle vel, selv om ånden – bl.a. i kraft af formanden, den senere så kendte »arbejderkonge« C. V. Rimestads prægning – må siges at være sat højest. Dannelsesprogrammet var dog ikke enerådende, hverken her eller i den samtidigt stiftede konkurrent, *Folkevennernes Selskab*, der var en slags hovedstadsafløgger af Bondevennernes Selskab. På trods af uoverensstemmelser var de to foreninger dog ikke mere forskellige end at de kunne sammen sluttes i løbet af et par år. Den her aftrykte sang kan således betragtes som karakteristisk for begge foreninger.⁵

Sang ved Arbejderforeningens Stiftelsesfest,
den 27. Januar 1855
af E...

Mel. Der er et Land, dets Sted er høit mod Norden.

Der var en Tid, da Standsforskjel vi kjendte
Her i vort lille, havomkrandste Land,
Da Borger kold fra Borgeren sig vendte,
Naar han just ei var af den samme Stand;
Og Haandværksmanden ydmygst var af Alle,
Hans Ryg var krum, hans Villie Andres Træl,
Ham Adgang spærret var til Kundskabs Halle,
For ham var Sorger kun, for Andre Held!

Den Tid forsvandt! – Da Friheds Morgenrøde
Steg over Danmark med livsaligt Skjær,
Da sank den hen, de Former gamle, døde,
Og klart hver Borger saae den Andens Værd;
Da mødte frit den Lærde Haandværksmanden
Og aabned ham sin Kundskabs rige Væld,
Og saae paa Aanden man, og ei paa Standen,
Da blev vi Alle fri, og Ingen Træl.

Og hine Dages Frugt er ei forsvundet:
 Den Mand, som før, skjøndt brav, var undertrykt,
 Fordi han var til Høvl og Muurskee bundet,
 Han har nu selv sit Hæderstempel bygt.
 Der staaer han frem, ei blot blandt sine Lige,
 Og veed at tolke, hvad der i ham boer,
 Og veed at finde selv det Kundskabs Rige,
 Hvortil han før knap fandt et vildsomt Spor!

Held vor Forening da, det Hæderstempel,
 Hvor Lærd og Lægmands Ord har lige Klang,
 Hvor Dygtighed og Retsinds ægte Stempel
 Gi'er Manden Værd, og ei den tomme Rang!
 Den blomstre frem, den finde i sig Kræfter,
 Der vil dens Vel og vil det med Forstand!
 Da vil snart rige Frugter følge efter,
 Til Held og Ære for hver Haandværksmand!

Grundlovens betydning er i denne sang – som i de københavnske arbejderforeninger overhovedet – central. Nu er trældomstiden ovre og frihedens morgenrøde oprunden. Hvor standsforskellene før beherskede menneskene, er alle efter grundlovens gennemførelse frie og værdige, lige og åndrige, dannede borgere. Det er ikke længere standsplaceringen, den tomme rang, der afgør en borgers værdighed, men derimod ånd, dygtighed og retsind – og dermed er undertrykkelsen af den brave håndværksmand ophørt. Teksten kan ligesom den foregående karakteriseres som optimistisk – nu hvor håndværkeren kan erhverve sig den rette åndelige ballast i arbejderforeningen vil hans sorger være forbi.

Den borgerlige selvforståelse, der betragter det borgerlige samfund så idealt som det f.eks. er tilfældet her, har selvfølgelig ikke sit korrelat i den virkelige verden. Lige så lidt som erhvervelsen af rang er erhvervelsen af dannelse uden for de materielle betingelsers herredømme. Mulighederne for at opnå dannelse og indsigt er også efter grundlovens gennemførelse stadig forbeholdt dem, der i forvejen besidder ejendom og materielle goder. På samme måde kan den i sangen omtalte nyerhvervede tilbøjelighed blandt de lærde til at delagtiggøre håndværkeren og arbejderen i kundskabens rige væld, såvel som borgerens pludselige sans for fjerdestandens værd også betragtes lidt mere nøgternt, som noget nødvendigt: junigrundloven gav også håndværkere, bønder og andet godtfolk stemmeret til parlamentet.

Arbejderforeningen (1853) opløstes i 1856 som følge af økonomisk fallit, men umiddelbart efter dannedes en ny arbejderforening, *Københavns Ar-*

bejderforening – senere blot kaldt Arbejderforeningen⁶ – der videreførte den foregående forenings program, selv om den politisk måske kan siges at være mere radikal end denne, idet den domineredes af bondevennerne (folketings-»venstre«). Københavns Arbejderforening er den forening, der i mit materiale er repræsenteret med flest sange. Foreningen udgav – som den eneste af arbejderforeningerne – i 1860'erne en sangbog, der senere skal omtales.⁷ Blandt foreningens sangrepertoire har jeg som eksempel valgt den første af U. P. Overby til en arbejderorganisation skreven sang – anledningen er foreningens stiftelsesfest 1/10-1859.⁸

Til Arbejderforeningens Visebog
(Stiftelsesdagen 1859)

Arbejderen synger:

Mel.: Der er et Land, etc.

Jeg priiser meer end Guld og Diamanter
Den gyldne Friheds solbestraalte Dag,
Som gav mit Liv sit Værd, min Stand et Pantser
Mod Uret og – mit brød en bedre Smag;
En lænket Ørn var før min Kraft, mit Nemme;
I snevre, Tunge Baand var lagt min Flid;
Nu har jeg ogsaa Lov – nu har jeg Stemme,
Saa kan jeg synge om en bedre Tid.

Igjennem Tidens Alvor vil jeg hente
Min Ret, som svage Fædre la'e i Baand,
Og paa dens Frugter vil jeg ikke vente,
De hører til hver bruun og barked Haand.
Ei er den Arvelod, som jeg begjerte,
Formeget af det store Frihedsværk;
Ved den skal Verden see, jeg har et Hjerter,
Og at Samdrægtighedens Aand gjør stærk.

Men Tidens Aand vil sine Gaver sprede,
Og der skal endnu løsnes tunge Baand;
Det friske Liv skal gjennem Hjerter lede
Sin Kraft til hver en flittig Arbeidshaand;
Thi engang lettes Byrden, som har tyngt

U. P. Overby (1819-1879)

Socialistmarchens forfatter. 1848-75 kopist ved Hærens Klædedepot i København, men havde forinden ernæret sig som kontorist, skuespiller (i Norge) og sømand. Udgav digtsamlinger, eventyr, fortællinger og en læsebog for børn. 1853 opførtes vaudevillen »Karens Kæreste« anonymt på Det kgl. Teater – den blev bogstaveligt talt pebet ud. I 1870'erne skrev Overby en lang række sange til brug for den socialistiske bevægelse, f.eks. Arbejdersangen: *I flugt går tiden over livets bølger* og Proletarens Vise: *Enhver som har trådt sine børnesko*. Tidligere havde han skrevet flere lejlighedsdigte og -sange til Københavns Arbejderforening. Foto ca. 1875 ABA.

Paa mangen Kreds og mangt et Samfunds Magt,
 Og engang maa de alle gjenforynget
 Gaae op i Eet, – en mægtig Broderpagt.

Nu, i en mindre Kreds idag vi dvæle,
 Der er en Steen til Livets faste Grund –
 Og Dagen den blev til, har Eftermæle
 Saa lyst som Vaaren i den grønne Lund;
 Men lad os hegne trofast om dens Indre –
 Skaal for hvad Tiden gjemmer ved sit Bryst!
 – Det knytter sig til Dagen, vi erindre –
 Et muntert Fremad! Fremad, er vor Lyst!

Johannes Barner / Overby

U. P. Overbys tekst udtrykker ikke blot den salige tilfredshed med den nye tingenes tilstand, som var repræsenteret i teksten fra Arbejderforeningen (1853). Men også han er i 1859 optimistisk, et muntert fremad er hans lyst. Friheden blev opnået gennem grundloven, og her expliciteres for første gang i disse sange frihedens indhold – stemmeretten, der imidlertid ikke er en gave, Overby finder anledning til at vise sin ydmyge taknemmelighed for, men derimod en rimelig og i og for sig beskeden retlighed. Stemmeretten er dog ikke tilstrækkelig; der er endnu tunge byrder, der skal fjernes fra arbejderne skuldre. Hvilke byrder, det drejer sig om, er ikke præciseret i teksten, men man kan formode, at det bl.a. drejer sig om fattigdom og nød, selvom friheden præsenteres som mere værd end materiel rigdom. Løsenet i dette arbejde for bedre vilkår er derimod utvetydigt fælles indsats, samdrægtighed eller med et mere moderne ord: solidaritet – der en dag vil kunne udstrækkes til alle frihedselskende kredse.

I sensommeren 1860 forsøgte C. V. Rimestad, der atter var vendt tilbage til arbejderforeningerne, at kuppe Københavns Arbejderforening. Hans hensigt var at få foreningen nedlagt, da en bondevenlig arbejderforening kun havde ringe muligheder for opbakning fra Københavns nationalliberale borgerskab. Det lykkedes dog ikke for Rimestad, Københavns Arbejderforening fortsatte med stærkt reduceret medlemsskare. I 1865 gennemførtes på foranledning af Rejnholdt Jensen en radikal ændring af foreningens formål – en ændring, der dels førte til endnu et frafald blandt medlemmerne, men også gør det forståeligt, at foreningsmedlemmer lejlighedsvis havde kontakt med 1. Internationale og at nogle af disse medlemmer senere kunne optræde som medlemmer af den danske afdeling af Internationale, selv om man i

øvrigt ikke kan finde belæg for en nærmere forbindelse mellem Københavns Arbejderforening og Pios forening.

Efter det mislykkede kup dannede Rimestad med støtte fra mange »kendte og agtede« – og håndplukkede – borgere *Arbejderforeningen af 1860*. Foreningen blev helt præget af formandens fra den tid temmeligt entydige nationalliberale dannelsesprogram. Efterhånden blev der færre og færre arbejdermedlemmer i foreningen – og egentlig havde disse aldrig haft nogen indflydelse.⁹ (*Arbejderforeningen af 1860* vil kun blive perifert inddraget her, idet den falder uden for den progressive linje, der peger frem mod socialismen).

I løbet af 1860'erne var der blevet større og større afstand mellem dannelsesprogrammet – der i Rimestads forståelse gik ud på, at arbejdernes åndelige vel, dannelsen, automatisk ville berede vejen for forbedring af deres materielle vilkår – og arbejderklassens livsvilkår. De sidstnævnte var blevet drastisk forværrede i løbet af 1860'erne og i den socialt spændte situation, der fulgte med, dannedes *Den internationale Arbejderforening* i oktober 1871. *Internationale* – der var den direkte forløber for Socialdemokratiet – imødekom mange arbejderes behov for en faglig og social-økonomisk organisation og er den første erklæret socialistiske organisation på dansk grund.

Selv om U. P. Overby tidligere havde fremtrådt offentligt som digter,¹⁰ er det dog gennem sine sange skrevet til Internationale og flittigt anvendt af Socialdemokratiet, at hans navn er blevet kendt. Ikke mindst »*Snart dages det brødre ...*«, der også findes oversat til flere sprog, har bidraget til at bevare Overbys navn som »de fattiges digter« for eftertiden.¹¹

Socialistiske Sange Nr. 1:

Socialisternes Marsch:

Mel.: Chr. Joseph Rasmussen

Snart dages det Brødre, det lysner i Øst –
Til Arbejdet, fremad i Kor!
 Man haaner den Fattiges eneste Trøst:
 Vor Ret til at leve paa Jord;
 Man deler vor Frihed, beskjærer vort Brød;
Til Arbejdet! Liv eller Død!

Aartusinders Aag paa vor Nakke blev lagt,
 Vi bar det og tav i vor Nød,

Men er vi de Mange, saa være det sagt,
 Vi fordrer det daglige Brød.
 Samdrægtige gaar vi i Sorg og i Nød,
Til Arbejdet! Liv eller Død!

Til Trælle i Sind og til Slaver af Guld,
 Den voxende Slægt fostres frem,
 Og Jorden saae aldrig saa usselt et Kuld,
 Som det der paa den nu har Hjem;
 Man raner vor Lykke, beskjærer vort Brød –
Til Arbejdet! Liv eller Død!

Vor Arne er kold og vort Hjem kun et Skjul
 For Trængsler og Tvedragt og Savn;
 Vor Idræt man fængsler i Bur, som en Fugl,
 Og kaster Foragt paa vort Navn –
 Vi levnes kun Hadet, den ulmende Glød –
Til Arbejdet! Liv eller Død!

Rigmændene fores ved Arbejder-Slid
 Og Præsterne fører os frem
 Til Pøle af Svovl paa den yderste Tid –
 Naar ikke vi ofre til dem;
 Vi bygger en Guldgrav, Tyranner! for Brød –
Til Arbejdet! Liv eller Død!

Det knager i Samfundets Fuger og Baand –
 Lad falde, hvad ikke kan staa –
 Men ræk mig, o, Broder! din barkedede Haand
 Før i Løgn og af Sult vi forgaae –
 En bygning vi rejser til Skjærm i vor Nød;
Til Arbejdet! Liv eller Død!

Solidaritet er også et nøglebegreb i *Socialistmarchen* – som den var det i »*Jeg priser mer end guld og diamanter*«. – Men her er det imidlertid explicit de fattiges, arbejdernes indbyrdes solidaritet, der står på dagsordenen. Sangen er en protest mod nøden og de usle kår, arbejderne lever under. Friheden har vist sig at have sine begrænsninger, er ikke frihed for arbejderklassen. Teksten stiller præcise krav og fortæller, hvorledes arbejderklassen kan få opfyldt disse krav. Arbejderne er de mange, der ved indbyrdes solidaritet

Chr. Joseph Rasmussen (1845-1908)

Som komponist kun kendt for »*Socialistmarchen*«. Fik sin musikalske uddannelse hos domorganisten i Roskilde, H. Matthison-Hansen og i udlandet. Tillagde sig navnet Joseph ved sin overgang til katolicismen 1867 – samme år som han blev ansat som organist ved St. Knuds Kapel i Ny Kongensgade! Opgav både katolicismen og organiststillingen i 1880'erne og ernærede sig herefter som lærer i orgel, klaver og sang. Optrådte lejlighedsvis som skuespiller. Rasmussen havde i øvrigt kun ringe forbindelse med arbejderbevægelsen. Foto ABA.

selv kan klare ærterne. Arbejderne er stærke som klasse, som *kollektivt* subjekt, nøden har mobiliseret klassehadet – det er indædt kamp, der forestår, en kamp på liv og død. Og arbejderklassen kender sine modstandere, rigmændene, der lever af arbejdernes arbejde, og borgerskabets ideologer, præsterne. Væk er den optimistiske tro på det borgerlige samfund og dets institutioner, der om nødvendigt må falde i arbejderklassens magtfulde, kollektive kamp mod fattigdom, nød, løgn og udbytning.

I øvrigt mærker man sig, at tekstens femte strofe ikke forekommer i den i dag kendte version af sangen.¹² Det passer sig ikke for det 20. århundredes socialdemokratiske *folkeparti* at omtale sine tidligere modstandere og nuværende socialpartnere på så upassende vis. Konsekvensen for teksten er kolossal. Dens »negative subjekter« – de rige, kapitalister og andre, der lever takket være udpresningen af arbejderklassens merarbejde, og borgerskabets ideologer – bliver totalt udraderede, hvorefter der kun er modstandere til stede i form af et alment »man«, åbent for fortolkninger i alle retninger! Uden videre kan man forestille sig, at snart sagt hvemsomhelst ville kunne anvende sangen.

Med hensyn til melodierne til sangene skal jeg indtil videre nøjes med nogle få og foreløbige bemærkninger. Der er i alle fire tilfælde tale om *kontrafaktur*,¹³ for to af sangenes vedkommende bruges endda samme melodi, »*Der er et land ...*«. Melodien til »*Snart dages det brødre ...*« indtager en særstilling, idet den formodentlig ikke har været i brug uden for en antagelig meget snæver katolsk kreds – hvis den overhovedet har fundet anvendelse før Overby skrev sin tekst, dvs. at den sandsynligvis ikke er blevet opfattet som kontrafaktur af brugerne.

»*Der er et land ...*« og »*Hr. Peder kasted ...*« tilhører begge det »nationale gods« fra det 19. århundredes første halvdel. »*Hr. Peder kasted ...*« er oprindelig en »lyrisk bevæget solosang«,¹⁴ en romance med folkeviserpræget tekst og enkel og ukompliceret melodik, en folkeviserromance.¹⁵ Men som Niels Martin Jensen har iagttaget det, mister sangen udført som fællessang sin romancekarakter, idet den gennem en bastant understregning af de punkterede ottendedels rytmer får marchagtig karakter.¹⁶ Udført som fællessang – og det var som fællessange, sangene her blev brugt – kommer »*Hr. Peder kasted ...*« altså i højere grad end det var Rungs intention til at ligne de to øvrige melodier.

»*Der er et land ...*« har udpræget marchkarakter. Dels i kraft af de mange markante punkteringer og dobbeltpunkteringer, men også takket være den fanfareagtige treklangsmelodik, der ofte baseres med udgangspunkt i kvintten. Endvidere lægger man mærke til de karakteristiske store spring, oktav og sekst. Arnholtz henfører melodien under kategorien nationalsange¹⁷ og C. J. Boyes tekst er da også en sand lovprisning af det danske lands ynder og rigdomme. Melodien kan dog ikke med selv den bedste vilje betegnes som

»typisk dansk«, men ligner snarere tidens heroisk-nationale marchmelodier i det hele taget. En sammenligning med f.eks. Marseillaisen ligger lige for.

I »*Snart dages det brødre ...*« genfindes de nævnte marchagtige træk, hyppige punkteringer og treklangsbaseerede fanfarefigurer, ligeledes med kvinten som udgangspunkt. Optakterne er mindre skarpe – ottendedele – og sekst- og oktavspringene knap så markante, de træffes enten mellem to fraser eller fra (forholdsvis) betonet til ubetonet taktdel.

Der kan altså iagttages visse fællestræk ved de tre melodier. De har – eller får under hensyn til deres anvendelse som fællessange – alle, hvad man kan sammenfatte som marchkarakter, en karakter, der kan medvirke til at understrege fællesskabsfølelser, hvor sangene er blevet sunget. Sangene har nok alligevel ikke været lige anvendelige til fællessang: Rungs er ret vanskelig p.g.a. romancepræget; »*Snart dages det brødre ...*« klart den letteste – på trods af lighederne med »*Der er et land ...*« – bl.a. takket være dens overskuelighed, melodien er forholdsvis kort og dens første to fraser gentages uforandrede.

På grundlag af denne præsentation af fire sange, deres tekster, melodier, tilblivelses- og brugssammenhænge kan kort udtrages nogle tendenser. De tre første sange, der alle er blevet til i forbindelse med de københavnske arbejderforeninger, har som fælles tema grundloven og de dermed forbundne friheds- og demokratiforestillinger. Den fjerde – og antydningssvis den tredje – har derimod især fattigdommen og den sociale nød som sit udgangspunkt. Hvor de første sange primært angik *arbejdernes* »åndelige vel«, angår denne arbejderklassens materielle vel og er opstået i forbindelse med den første organisering af arbejderne som klasse. Melodistoffet knytter mere eller mindre an til nationalismen og den nationalistiske meloditradition, men hvor de tre første sange er blevet sunget på i forvejen velkendte melodier, er »*Snart dages det brødre ...*« fra starten blevet sunget på en indtil da formodentlig totalt ukendt melodi.

På dette grundlag rejser der sig en række spørgsmål, som jeg i det følgende skal søge at besvare – eller i det mindste påpege nogle sandsynlige svar på – ifølge sagens natur kan der ikke være tale om beviser, men netop om påvisninger. Det drejer sig bl.a. om at klarlægge, hvilke politiske og sociale betingelser, der ligger til grund for sangenes indhold – herunder melodivalget – og de ændringer der tilsyneladende sker med dette indhold. Ligeledes må man spørge efter de sammenhænge og den funktion, som sang og sange har haft i forbindelse med de organisationer, hvori sangene er blevet brugt. Dette vil dels afspejle sangens og sangenes rolle i foreningernes aktiviteter, men også give et bidrag til belysningen af, om der i forbindelse med den tidlige organisering af arbejderklassen findes udformet nogen bevidst mu-

sik- og sangpraksis, om denne tog sit udgangspunkt i arbejderklassen og hvilken karakter den i øvrigt måtte have haft.

Til besvarelsen af disse spørgsmål er det nødvendigt at inddrage en række »extramusikalske« fænomener, inden en egentlig gennemgang og analyse af arbejderforeningernes musikalske repertoire og praksis kan foretages. Det drejer sig naturligvis her om arbejderklassen, dens livsvilkår og organisering i perioden ca. 1845-ca. 1870, men også om forudsætningerne for og etableringen af det borgerlige demokrati og tidens stærkeste ideologiske strømning, nationalismen. Disse forhold er selvfølgelig kun extramusikalske i »traditionel« forstand – det turde efterhånden være en banalitet at hævde, at i virkeligheden »hænger tingene sammen«.

2. Økonomiske, politiske, ideologiske og sociale forudsætninger

2.1 Kapitalismen i Danmark

Udviklingen frem mod rent kapitalistiske produktionsforhold er en lang og kompliceret proces, som det ligger uden for denne artikels rammer og hensigt at redegøre for. Nogle bemærkninger om etableringen af kapitalismen i Danmark er det dog ikke til at komme udenom, idet arbejderklassens konstituering som klasse er uløseligt forbundet hermed. Grundbetingelserne for den kapitalistiske produktionsmåde er nemlig – som det vil være bekendt – eksistensen af to vidt forskellige slags varebesiddere. Den ene slags, kapitalisterne, besidder penge, produktions- og eksistensmidler, den anden er den ejendomsløse lønarbejder, der kun besidder sin egen arbejdskraft.¹⁸

For forståelsen af danske forhold er det vigtigt, at den egentlige byarbejderklasse kun var et marginalt samfundsfænomen før år 1900. I den her behandlede periode var landbruget stadig den væsentligste samfundsøkonomiske faktor, og det blev også udviklingen i landbruget, der først satte gang i kapitalismen. Den merkantilistiske politiks nederlag gjorde det nødvendigt, at den i forvejen dominerende agrare sektor dannede grundlaget for økonomisk vækst og en samtidig voksende efterspørgsel og stigende priser gjorde, at landbruget i slutningen af 1700-tallet blev tvunget til at afvikle de feudale ejendoms- og arbejdsforhold for at kunne gennemføre en nødvendig produktionsfremgang. De dertil nødvendige reformer gennemførtes hovedsageligt i 1780'erne og 1790'erne. Her skabtes grundlaget både for dannelsen af et agrar-småborgerskab, dvs. en klasse af frie selvejerbønder, og for dannelsen af et omfattende landproletariat og en gruppe stærkt proletariseringstruede: husmændene. Både husmænd og landarbejdere skulle erstatte den for godserne tabte arbejdskraft og – især efter 1870 –

komme til at betyde et væsentligt supplement til den arbejdskrafthungrende industri. Landbruget blev i løbet af 1800-tallet i større og større udstrækning drevet over i en produktion for markedet, og den med markedsøkonomien følgende erhvervsmæssige arbejdsdeling – mellem landbrug og byerhverv – skabte gradvis et marked for håndværk og industri og en afledet vækst i byerhvervene.

Endnu i slutningen af 1840'erne var en egentlig industrisektor såre beskednen, mærkbar fremgang sker fra omkring 1870 og først fra midten af 1890'erne slår industrialiseringen igennem.¹⁹ Dansk produktion er indtil omkring århundredskiftet præget af håndværksmæssig smådrift, simpel vareproduktion, og derfor bestod byernes arbejderklasse hovedsagelig af svende og daglejere beskæftigede i disse virksomheder og kun få egentlige industriarbejdere. En talstærk industriarbejderklasse er imidlertid heller ikke en absolut nødvendighed for udviklingen af arbejderklassen og arbejderbevægelsen i en gennembrudsfasen. Det afgørende var, at de alsidige og ikke alene rent økonomiske relationer mellem mester og svend i det lavsorganiserede håndværk var på vej til at blive opløst og erstattet af en nøgtern kapital-lønarbejde relation.²⁰ Svendene underlagdes mere og mere det kapitalistiske systems usikkerhed, tilbagevendende økonomiske kriser og periodiske arbejdsløshed. En formalisering af den frie konkurrence og det frie og ubeskyttede lønarbejde gennemførtes med næringsloven af 1857.²¹

Med markedsøkonomiens udbredelse blev det i det hele taget nødvendigt at få ophævet de mange restriktive bånd, der under den enevældige/merkantilistiske periode var på både produktionsforholdene og vareudvekslingen. Med andre ord at få etableret det retslige grundlag for kapitalismen, der kan sammenfattes i privat ejendomsret til produktionsmidlerne og fri konkurrence. Som det allerede er fremgået har staten i det moderne samfund rollen som tilvejebringer af rammerne for sådanne almene produktionsbetingelser.²² Staten bliver herved en politisk størrelse, økonomien overlades til samfundets private sfære.²³ Den liberale »natvægterstat« institueres i Danmark med grundloven af 5. juni 1849 og markerer samfundets fordobling i stat og samfund, der samtidig kommer til udtryk i den enkelte borgers dobbeltrolle som på en gang politisk statsborger og økonomisk samfundsborger.²⁴

2.2 Grundlovs kampen

I det 18. århundrede var det ikke lykkedes byborgerskabet, det borgerlige publikum og den borgerlige offentligheds grundlag, at skabe en egentlig politisk fungerende offentlighed, der kunne danne basis for gennemførelsen

af borgerskabets magtovertagelse. Borgerskabet kunne ikke blive nogen reel trussel for den absolutistiske statsmagt, da dets økonomiske og klasse-mæssige grundlag ikke var tilstrækkelig stærkt – hvilket på sin side især skyldtes, at vareproduktionen som omtalt måtte koncentreres i den agrare frem for den urbane sektor. Omkring landbrugsreformernes gennemførelse havde der ganske vist fundet en del lempelser sted i den enevældige stats magtudøvelse og været ansatser til en politisk offentlighed. F.eks. var tryk-kefrihedsbestemmelserne – der spiller så stor en rolle for borgerskabet – periodisk lempede, men landets økonomiske og politiske krise fra omkring 1800 til ca. 1830 havde på dette såvel som på andre felter atter ført til drastiske stramninger.

Først i 1831 indførtes – som følge af krav fra de i forhold til kongeriget økonomisk bedre stillede hertugdømmer – rådgivende stænderforsamlinger.²⁵ Selve stænderforfatningen fik imidlertid et ret konservativt udseende, idet valgret og valgbarhed blev gjort afhængig af grundejendom, – en betingelse, der udelukkede en stor del af borgerskabets medlemmer fra valgene. Ikke mindst intelligensen, der i kraft af »ånd, dannelse og indsigt« følte sig særlig kaldede og egnede til deltagelse i det statsborgerlige liv, havde svært ved at bære denne udelukkelse. Dette befordrede naturligvis disse dannedes liberale indstilling – for en tid. For samtidig med at det gjaldt om at erobre den politiske magt, måtte man undgå at komme i konflikt med den af alle (dannede) accepterede udelukkelse af hovedparten af befolkningen – underklassen – der af gode materielle grunde naturligvis ikke kunne tilstedes magt, men på den anden side var nødvendige alliancepartnere i kampen for det borgerlige demokrati. Borgerskabet forestillede sig dette demokrati som en slags repræsentativ borgerlig offentlighed – hvor borgerskabet sendte repræsentanterne – og det satte snævre grænser for en politisk konkretisering af de liberale tanker. Det gjaldt om at tilkæmpe de dannede og indsigtfulde – og netop kun dem – en samfundsmæssig plads, der ækvivalerede med den med grundejendom forbundne status. Deltagelse i det statsborgerlige liv skulle gøres betinget af tilsyneladende »klasseløse« begreber som dannelse, indsigt og kundskab for herigennem at skjule den borgerlige offentligheds – og senere den borgerlige stats – karakter af klasseherredømme. Reelt bundet dannelse osv. jo i de besiddende klassers uddannelsesmonopol, men ideelt fremtræder den som begrundet i enkeltindividernes personlige evner og kræfter.

Det var en hård nød at knække. Byborgerskabet, som intelligensen repræsenterede, var ikke i sig selv tilstrækkelig stærkt til at gennemføre opgøret med den enevældige magt. Det behøvede medkombattanter, men samtidig måtte det sørge for at bevare magtforholdet mellem sig og den øvrige befolkning. Med baggrund i de abstrakte krav om »frihed og lighed« – ved

at anvende »den borgerlige offentligheds idealer som *middel* og ikke som *mål* i sig selv«²⁶ – skulle det imidlertid lykkes byborgerskabet at anvende den sociale utilfredshed i såvel byerne som på landet som løftestang for egne klasseinteresser. Vejen gik via sammenkædning af bøndernes sociale kamp og nationalismen, der skulle vise sig at have stor politisk-følelsesmæssig mobiliseringskraft, med liberale interesser.

Den materielle basis for en politisk liberalisering lå – som det kan forstås – i den agrare sektor, men bønderne havde indtil begyndelsen af 1840'erne ikke været særlig positivt indstillede overfor tanken om en fri forfatning. Imidlertid førte nogle godsejervenlige forordninger vedtagne af stænderforsamlingerne til åbenlys social uro blandt bønder og husmænd. Som modtræk forbød kongen i 1845 forsamlings afholdelse på landet. En fløj af det liberale byborgerskab med A. F. Tscherning i spidsen dannede derfor i 1846 *Bondevennernes Selskab*. Selskabet fungerede som en stærk politisk og bevidsthedsmæssig organisator af de indtil da opsplittede bønder, og her sammenkoblede bøndernes sociale krav med de liberales om en fri forfatning.²⁷

Kravet om almindelig valgret blev særlig bøndernes og bondevennernes sag, idet disse i kraft af deres talstyrke ville komme til at stå langt stærkere end samfundets øvrige klasser. Det lykkedes dog til og med grundlovens vedtagelse at forene de divergerende interesser. Men i kraft af forfatningens udformning blev der imidlertid indbygget en »indre modsætning i selve det politiske system«²⁸ mellem et venstredomineret folketing og et landsting, der i kraft af reglerne for dets sammensætning næppe kunne blive andet end dybt konservativt – en modsætning der forstærkedes efter grundlovsrevisionen i 1866.²⁹ Heri lå kimen til at den politiske hovedmodsatning i de følgende årtier koncentreredes omkring forfatningskampen. Politisk fremstod bønderne derved som en progressiv kraft i forhold til godsejere og borgerskab, selv om dette agrare småborgerskab egentlig havde fælles interesser med øvrige besiddende grupper i befolkningen.

Almindelig valgret var dog ikke blot et krav fra bønderne. Også den liberalt orienterede del af det københavnske småborgerskab, samlet omkring *Håndværkerdannelsesforeningen*, krævede en fri og demokratisk forfatning. Mobiliseringen blandt håndværkerne omkring dette krav var stærkt medvirkende til, at grundloven blev så demokratisk, som den faktisk blev.

De liberales, borgerskabets, politik havde fra begyndelsen af 1840'erne været uløseligt knyttet sammen med det nationale spørgsmål – heraf betegnelsen nationalliberale – og i marts 1848 viste der sig en passende lejlighed til mobilisering mod enevælden med netop den nationalistiske ideologi som grundlag.³⁰ En delegation fra Slesvig-Holsten havde forelagt kongen et krav om Slesvigs tilknytning til det tyske forbund, og i utilfredshed med regeringens valne holdning hertil forlangte de nationalliberale »folkets stemme«

(deres egen, forstås) hørt. Blandt de liberale håndværkere havde der ellers ikke været tvivl om de nationalliberales manglende demokratiske sindelag – erfaringerne fra stænderforsamlingerne var ikke for gode – men det lykkedes alligevel at gennemføre en koalition af liberale og småborgerskab og dermed forhindrede radikale tiltag fra håndværkerbevægelsen. Denne koalition var – som koitionen bønder-nationalliberale – kun holdbar indtil grundloven var vedtaget. Men håndværkernes sociale utilfredshed var i længere tid forvandlet til nationalfølelse og accept af de for handels- og industriborgerskabet, men ikke for håndværkere og andet godtfolk, nyttige slesvigske krige.

2.3 Nationalismen³¹

Den politiske funktion af kontakten mellem håndværkerne og borgerskabet blev en handel om valgretten og de nationale interesser. Håndværkerne havde ingen interesser i nationalitetsstridighederne, men derimod klare interesser i almindelig valgret.³² I kraft af nationalismens store politisk-følelsesmæssige mobiliseringskraft kom denne dog til at dominere den politiske situation i byerne. Den »radikalt-demokratiske« strømning blandt byernes småborgerskab udgrænsedes og på det nærmeste tilintetgjordes for en tid gennem den nationalt oppiskede stemning. Selv i de mest radikale håndværker- og arbejderforeninger før 1870 trivedes nationalismen.

Nationalismens væsentligste politiske funktion var at formidle borgerskabets interesser i en hensigtsmæssig grænsedragning, dvs. konstitueringen af nationale markeder, hvor handelen over grænserne kunne reguleres med told og importrestriktioner alt efter den nationale kapitalers behov. I 1830'erne var interessen for en industriel udvikling på dansk grund blevet genoplivet – det kom bl.a. til udtryk ved dannelsen af Industriforeningen i 1838 – og i 1840'erne oplevede man det for kapitalistiske samfund forholdsvis sjældne, at handelsborgerskab og industriborgerskab havde fælles interesser, hvad der selvfølgelig betød en væsentlig politisk styrkelse. Det skyldtes dels, at en af de betydeligste hindringer for en dansk industri var den allerede veludviklede holstenske industri, der var langt mere konkurrencedygtig end de spæde danske forsøg. Og samtidig havde handelsborgerskabet også interesser i en grænsedragning, idet dets fundamentale eksistensgrundlag var den efterhånden stærkt ekspanderende landbrugseksport. Den københavnske handel havde del i denne fremgang, men var for det første blevet afhængig af kreditter fra Hamborg, og for det andet foregik størsteparten af den jyske landbrugseksport endnu i 1840'erne via de hamborgske handelshuse. Derfor

måtte København blive et sekundært handelscenter for den danske landbrugsproduktion.

Den særlige sammenfletning af national og borgerlig politik havde således sin indlysende økonomiske begrundelse. Treårskrigen betød en foreløbig blokering af handelsvejene til Hamborg, men først efter krigen i 1864 havde de nationalliberale nået deres mål. Den krig, der fremtrådte som et knusende nationalt nederlag – og selvfølgelig kan siges at være det rent territorielt – blev økonomisk set af afgørende positiv betydning for det kapitalistiske Danmark. Samtidig betød grænsedragningen, at godsejerne, der havde været anti-nationalistiske så længe landbrugseksporten gik over Hamborg, nu blev rede til et politisk og økonomisk samarbejde med byernes borgerskab.

Udadtil var nationalismen en afværgeforanstaltning overfor den ekspanderende tyske kapitalisme. Men afværgefunktionen gjaldt også indadtil. Som vi allerede har set det for håndværkernes vedkommende medvirkede nationalismen til at dæmpe den sociale uro og protest og var i det hele taget »et middel til psykologisk og politisk at lægge låg på oplevelsen af de klassemodsatninger, som var ved at vokse op ...«. ³³ Blandt bønderne var det især de økonomisk stærkest stillede, der havde interesse af nationalismen, idet den kunne lægge sig over modsætningsforholdene til landarbejdere og husmænd. Derudover havde de ingen fordel af den. At den alligevel kunne gennemføres i den aggressive udformning den fik, skyldtes især bøndernes forholdsvis svage og venstres splittede rigsdagspolitiske stilling og det ivrige ideologiske felttog, de nationalliberale førte overfor bønderne. På trods af den almindelige værnepligts indførelse var det bønderne, der stillede flest menige soldater til krigene og *Den tapre landsoldat* var en glimrende nationalistisk propagandafigur. ³⁴

Hos ideologerne – også bøndernes – var nationalismen særdeles fremtrædende. Årsagen til den nationalistiske grebthed kan findes i den borgerlige offentlighed, hvor disse jo færdedes. Her fremførtes klasseinteresserne som almeninteresse, og nationen var den vigtigste sociale realitet, almeninteressen kunne referere sig til – hvad der blev fuldstændig uproblematisk, da krigene først var i gang. Nationalismen kobledes eller erstattedes her ofte med *folkeideologien*, der i endnu højere grad var udtryk for afværgeforanstaltninger overfor klassemodsatninger. Forestillingerne om folket og det folkelige medvirkede til at fortrænge eller forsone disse modsætninger.

Skandinavismen var en særlig afart af nationalismen og som denne vendt mod truslen fra den tyske enhedsbevægelse. ³⁵ Den blev især en sag for studenter, kunstnere og akademikere. Disse lag var særlig følsomme overfor følgerne af enevældens afskaffelse, der sammen med den tiltagende urbani- sering greb ind i den trygge livssammenhæng. Skandinavismen og nationa-

lismen kunne psykologisk og politisk lægge låg på oplevelserne af skreddene i klassestrukturen. De virkede forløsende, da man igennem engagementet heri kunne hengive sig til et tilsyneladende uproblematisk og entydigt almenformål. Skandinavismen var ikke nogen »folkelig« strømning, »det var i mangt en studenterbevegelse, og som slike bevægelser ofte kan bli, mer skum enn øl.«³⁶

2.4. Arbejderklassen: sammensætning og levevilkår ca. 1845-ca. 1870³⁷

I det kapitalistiske samfund er samfundsmæssige klasser – in casu byarbejderklassen – ikke homogene, statistisk definerbare størrelser, men har tværtimod en meget heterogen struktur pga. kapitalens forskellige organisationsformer. For en historisk analyse, der vil søge at forstå arbejderklassens handlen – såvel som for en socialistisk politik, der vil imødekomme lønarbejdernes behov – er det af stor betydning at begribe arbejderklassens interne strukturering.³⁸ M.h.t. den her behandlede periode er det derfor vigtigt at danne sig et begreb om arbejderklassens sammensætning af håndværkere, industriarbejdere og daglejere i øvrigt.

Københavns befolkningstal voksede i årene 1845-70 fra 126.000 indbyggere til 181.000 indbyggere – en tilvækst på 55.000 beboere. Omtrent halvdelen af befolkningen levede af håndværk og industri, og man kan derfor ikke karakterisere hovedstaden som en udpræget arbejderby ved denne tid. I perioden fandt der ingen voldsom forrykning sted i det kvantitative forhold mellem arbejdskøbere og arbejdssælgere. Det skete der til gengæld i forholdet mellem *medhjælpere* i håndværk og industri (dvs. alle til et af disse erhverv fast knyttede personer minus ejerne) og *daglejere* (dvs. ufaglært arbejdskraft uden fast tilknytning til noget bestemt erhverv – i realiteten var de formodentlig også uden fast beskæftigelse). Ved periodens begyndelse var medhjælpernes antal tre gange daglejernes, i 1870 kun halvanden gang. Daglejerne var den gruppe, der voksede stærkest i hele befolkningen: fra ca. 7,2% i 1845 til ca. 14,7% af samtlige Københavns indbyggere i 1870.³⁹ Der var derfor en stor og hastigt voksende gruppe fattige og udsatte i hovedstaden, og man kan med rimelighed tale om proletarisering, økonomisk og social deklassering af store dele af byens arbejderklasse. At så stor en del af befolkningen levede under ustabile arbejds- og usikre levevilkår måtte betyde et omfattende socialt problem. En samtidig iagttagelse, kateketen ved Vor Frelsers Kirke på Christianshavn 1865-68 skriver da også:⁴⁰

»Efter en Embedsvirksomhed paa omtrent 3 Aar i et af Byens fattigste Districter, er jeg kommet til, den faste Overbevisning, at de Klager, som lyder over vor Fattigdoms frodige

Tilvæxt, desværre ere altfor velbegrundede. Jeg troer, at der i Hovedstaden, som for en Menneskealder siden ikke var overdreven bebyrdet med Fattigdom, nu ikke blot findes overmaade megen Fattigdom, men et stærkt og farligt Proletariat; jeg troer, at det daglig voxer i en høist betænkelig Grad, i et Forhold, som langtfra svarer til Befolkningens eller Velstandens Stigen, og at det er svangert med store Ulykker for Samfundet i den nærmeste Fremtid.«

Industriarbejderne udgjorde før 1855 – som følge af industriens ringe omfang – kun en ubetydelig del af Københavns arbejderbefolkning (ca. 10%). Også her sker der en nævneværdig vækst, således at industriarbejderne omkring 1871-72 udgjorde ca. 1/3 af arbejderklassen.⁴¹ Den største gruppe er dog stadig *håndværkerne*, og reelt var denne gruppe større end de absolutte tal kan vise. En stor del af industriens arbejdere var nemlig faglærte håndværkere, dels pga. de flydende grænser mellem industriel og håndværksmæssig produktion, og dels fordi mange faglærte var tvunget til at søge arbejde som daglejere i industrien.

Det er vanskeligt at belyse periodens *reallønsudvikling*,⁴² men man kan med stor sandsynlighed antage, at realindkomsten indtil begyndelsen af 1870'erne var stagnerende for de bedst stillede arbejdere – de der ikke rammes af alvorlig konjunkturarbejdsløshed – men med midlertidige og mærkbare nedgange omkring 1856, 1862 og 1867. For de grupper, der rammes af arbejdsløshed i forbindelse med de nævnte økonomiske kriser, må man formode at reallønnen viste voldsom nedgang. Perioden er i det hele taget præget af dyrtid. Danmark oplevede drastiske prisstigninger på levnedsmidler fra slutningen af 1840'erne til et stykke ind i 1850'erne. Stigningerne var dels en følge af den europæiske (og danske) krise i 1847. Men de var også en følge af Treårskrigen – hvilket unægtelig sætter det højtbesungne engagement i de slesvigske krige i et vist relief. I 1860'ernes sidste halvdel sank reallønnen som følge af prisstigninger uden tilsvarende lønstigninger. Det betød selvsagt en voldsom forværring af arbejderens forhold og var, som Henry Bruun har påpeget, en væsentlig årsag til arbejderbevægelsens gennembrud i begyndelsen af 1870'erne.⁴³

En anden udmærket karakteristik af tilstanden i den københavnske arbejderklasse findes hos Willerslev.⁴⁴ Han sammenligner københavnske maskinarbejders løn med nogle af Georg Nørregaard beregnede budgetudgifter for købstadsarbejdere og finder, at maskinarbejdernes gennemsnitlige *årsindtægter* indtil 1870 lå *under* budgettets *udgifter*, hvad der giver

»... et levende indtryk af de dårlige økonomiske kår, hvorunder selv faglærte københavnske arbejdere levede i periodens [1850-1914] første årtier. For at klare dette skræbende budget var en maskinarbejderfamilie i hvert fald indtil 1870ernes midte henvist til at supplere indkomsterne med mandens ekstraarbejde samt ved konens eller børnenes arbejde.«

Så kan man jo spekulere over, hvornår der var tid til ekstra arbejde, når arbejdsdagen oftest var kl. 6-19 og når søndagsarbejde var ganske almindeligt.⁴⁵ Og var der tid, hvilke

forhold gav det så på arbejdet og i hjemmet – ikke mindst hvis konens og børnenes arbejde også var nødvendigt i kampen for det daglige brød?

Om *arbejdsløshed* og *fattigdom* kan ikke gives særlig præcise oplysninger. Wolfe mener at kunne skønne, at arbejdsløsheden blandt de forholdsvis bedst stillede arbejdere, de faglærte, periodisk har været omkring 20%.⁴⁶

Periodens største sociale problem var dog *boligforholdene*. I 1845 boede Københavns 126.000 indbyggere inden for byens volde og på et lille hjørne af Christianshavn. Dette skyldtes forbud mod byggeri i indtil 1,8 kms afstand fra voldene af hensyn til hovedstadens befæstning. I begyndelsen af 1850'erne påbegyndtes byggeri på det nuværende Vesterbro og Nørrebro, dvs. arealet uden for søerne. Bebyggelsen foregik i de første år helt uden kontrol med det private initiativ, hvad der selvfølgelig afspejledes i kvaliteten. Endelig i 1867 blev der givet tilladelse til byggeri mellem voldene og søerne, f.eks. Nansensgade-kvarteret, der ikke lader brobebyggelsen noget efter i hensynsløshed. Tiden var præget af enorm boligspekulation, huslejestigninger på 25-30% og 40-50% i løbet af få år var ikke ualmindelige.⁴⁷

2.5 Næringsloven af 1857. Lavsvæsenets ophævelse

Endnu et forhold skulle forværre de københavnske arbejderes – eller i hvert fald hovedparten af arbejderne, de faglærtes – situationer og yderligere fremme den sociale elendighed omkring århundredets midte: *lavstvangens*, i realiteten *lavsvæsenets ophævelse*.

Lavene var ideelt set (og i deres tidligste skikkelse) organisationer, der varetog hele fagets interesser og byggede på lighed og broderskab. I lavstiden var der principielt heller ingen modsætning mellem mestrene og deres undergivne, for i princippet skulle alle kunne blive mestre. Svendens afhængige stilling var »normalt blot et Led i hans Uddannelse, et Stadium paa Vejen til Selvstændighed.«⁴⁸ Fra det 17. århundrede blev der dog stadig hyppigere oprettet særlige svendelav, der først og fremmest fungerede som et socialt sikringsystem.⁴⁹

Lavenes opgaver var

»... – udover at fungere som gensidig hjælpeorganisation og som ramme om festligt lag – først og fremmest at begrænse tilgangen af håndværkere til faget, sikre håndværksprodukterne en fast pris og garantere for kvaliteten. Dermed udelukkes konkurrence inden for faget, både med hensyn til priser og med hensyn til antal af håndværkere.«⁵⁰

Lavenes regulering af erhvervsudøvelsen blev en væsentlig hindring for udviklingen af en national kapitalistisk industriproduktion. De stod i vejen for udfoldelsen af en liberalistisk politik, for den frie konkurrence. Ikke mindst fordi denne forudsætter en fri og opsplittet arbejderklasse: *fri* i betydningen ejer af sin egen arbejdskraft, dvs. løst fra alle feudale lavsforhold og bindinger, men også *fri for* ejendomsret til produktionsmidlerne, så salg af arbejdskraften til kapitalen bliver en eksistensbetingelse.⁵¹

Spørgsmålet om lavsophævelsen var i særlig grad et københavnsk problem,

idet de mest rigide lavsbestemmelser og dermed hindringer for en kapitalistisk udvikling fandtes her. Lavsvæsenet havde da også flere gange tidligere været udsat for angreb, men styrkedes momentant i de første årtier af det 19. århundrede, hvilket hang sammen med den industrielle og almindelige økonomiske og politiske tilbagegang.⁵² Fra omkring 1840 var kampen mod lavene hård. Den førtes af en koalition af »det toneangivende liberale bourgeoisie og en talmæssigt helt dominerende landbostand«.⁵³ Lavsvæsenet og købstadsrettighederne lagde hindringer i vejen for den enkeltes frie næring og var økonomisk uhensigtsmæssige, fordi de sinkede pengeøkonomiens gennembrud i landbruget. De skabte et københavnsk arbejderproblem og hindrede en industriel udvikling og effektiv udnyttelse af produktionsfaktorerne.⁵⁴ Lavskampen veg lidt til fordel for det politiske og nationale røre i slutningen af 1840'erne, men blussede atter op i 1850'erne. I 1855 blev der taget regeringsinitiativ til udarbejdelse af et næringslovudkast, der vedtoges i slutningen af 1857. Håndværksmestrene var stærkt imod næringsloven og bekæmpede den via den i 1840 stiftede *Håndværkerforening*. De blev støttet af en stor del af svendene i »Nøgttern Erkendelse af den Tryghed, de Fordele, Lavsinstitutionen bød dem«, men afslog støtten af en slags mesterstolthed.⁵⁵

I praksis havde lavenes betydning længe været aftagende, dels fordi dannelsen af nye lav var blevet standset i midten af 1700-tallet, hvorved de »nye fabriksfag« uddrog sig lavenes bestemmelser, og dels fordi pengeøkonomiens indtrængen og produktionen for det abstrakte marked betød en løsnelse af forholdet mellem mester, svend og lærling og en udhuling af lavenes konkurrencebegrænsende regler.

For håndværkssvendenes vedkommende havde der allerede siden århundredets begyndelse fundet afgørende ændringer sted m.h.t. gruppens sociale sammensætning og situation. Ifølge lavsinstitutionens princip skulle de efter et fastsat antal år kunne blive »Mester, faa Foden under eget Bord og gifte sig«.⁵⁶ Men denne ordning forudsatte, at der ikke var væsentlig flere svende end mestre, en betingelse der endnu ved lavtidens slutning var til stede i mange fag. Andre – og i særdeleshed de store byggefag – havde derimod fjernet sig langt fra princippet som én svend pr. mester.⁵⁷ I disse fag var mesterchancen uhyre ringe og der opstod en ny type svend, »den noget ældre, gifte Haandværkssvend«.⁵⁸ De gifte svende gav afkald på mesterstykket og blev afhængige af pengeløn, men når de skulle tjene til en families underhold slog lønnen naturligvis langt dårligere til. De udgjorde en social gruppe *på vej nedad*, og derfor er det rimeligt at forvente, at de ville være mere tilbøjelige til forsvar – og mere tilbøjelige til oprør under en eller anden form – end et stærkt forarmet pjalteproletariat, der havde levet under de samme usle vilkår altid. Men disse svende reagerede på den ene side med

stabilitet, de var i socialsfæren underkastet lykkens lunefulde omskiftelser og gav sig ind under den patriarkalske mester. Hvor de ugifte svende altid kunne tage »på valsen«, blev de gifte stærkere knyttet til én bestemt by og én bestemt mester. Derfor var de ofte utilbøjelige til arbejdsnedlæggelser, – det betød risiko for kronisk arbejdsløshed.⁵⁹ På den anden side fik de gifte svende i højere grad egne økonomiske interesser at varetage overfor arbejdskøberen. Pengelønnen blev som sagt af vital betydning, og derfor vinder lønkampene frem på trods af de forskellige hensyn, der var at tage – selvfølgelig først i fag med store arbejdspladser.⁶⁰ Man kan derfor med Bruun konkludere, at »selve Ændringen af Svendeklassens Sammensætning maatte skærpe Modsætningen til Mestrene og fremme Udviklingen af en hidtil ukendt Underklassebevidsthed«. ⁶¹

Næringsloven var på baggrund af udhulingen af lavsrettighederne først og fremmest slutstenen på en lang økonomisk og politisk udvikling. Den var i visse henseender en formel justering af gældende praksis, *men* betegner alligevel et klart brud i udviklingen af de sociale vilkår i byerne og medvirkede til skabelse af en kvalitativt ny situation for byarbejderklassen. Den fik to vigtige konsekvenser for håndværkssvendene, hvoraf den eneste »positive« overhovedet var en lettelse af adgangen til at blive mester. Det opadstræbende mindretal blandt svendene – der genfindes i arbejderforeningerne – var naturligvis tilfredse med denne bestemmelse, men den var i høj grad en tvivlsom fordel, da man måtte være forberedt på skarp konkurrence fra større, mere fabriksprægede virksomheder.⁶² Den skærpede konkurrence, der bl.a. var næringslovens intention, førte da også i mange tilfælde til løntryk, især fra de mindre mestres side.⁶³ Utvetydigt *negativ* var derimod ophævelsen af lavstvangen, der skulle være effektiv fra 1. januar 1862. Svendelavene skulle herefter overgå til at være frie eller frivillige foreninger, men frivilligheden fjernede fundamentet under det, der i det 19. århundrede havde været svendeforeningernes hovedaktivitet: syge- og begravelseshjælp.⁶⁴ Med næringsloven røg den sidste rest af social sikring og beskyttelse – varebesidderne lønarbejder og kapitalist kunne handle »frit« med hinanden.

2.6 En foreløbig sammenfatning

På trods af flere betydelige økonomiske kriser i perioden ca. 1845-ca. 1870 oplevede Danmark som helhed en velstandsstigning. Den reelle forøgelse af levestandarden var dog kun ca. ½% i årligt gennemsnit pga. en befolkningstilvækst på godt 1% pr. år.⁶⁵ Det vil sige, at levevilkårene forringedes – ikke blot relativt, men absolut – for de i forvejen dårligst stillede klasser. En

bedring mærkedes først i 1870'ernes første år, men indtil da tiltog krisernes negative virkning på arbejderklassens levevilkår i styrke fra den ene krise til den næste. Herunder indtraf betydelig arbejdsløshed og en givetvis tilsvarende forøget fattigdom.

Der er ingen tvivl om, at der i perioden eksisterede et fåtalligt, men stærkt forarmet industriproletariat. Industriarbejdernes levevilkår var imidlertid næppe meget ringere end håndværkernes, da løntrykket i højere grad synes at have strammet fra de små mestre (for at overleve under den frie konkurrence) end fra fabriksejerne og derfor især ramte håndværkssvendene. Og derfor er det tænkeligt, at hvor industriarbejderne oplevede forholdene som uændrede, oplevedes de af de faglærte som klart forværrede.

Udenfor produktionssfæren oplevede hele arbejderklassen drastiske prisstigninger på elementære livsfornødenheder og ikke mindst utrolige boligproblemer. For arbejderklassen som helhed var de elendige boligforhold og den stadigt stigende husleje nok den mest nærliggende af samfundets mange uretfærdigheder.

Det blev naturligvis af stor betydning for ansatserne til og udformningen af den danske socialisme – såvel som for den sociale kritik, der fandt sted i arbejderforeningerne – at de dårlige økonomiske kår *ikke* skyldtes en kapitalistisk storindustri. En sådan eksisterede ikke i nævneværdigt omfang i perioden; de rige fandtes først og fremmest blandt grundejerne og de store handelsfolk, og reelt skyldtes den stigende velstand handel og landbrug. Derfor måtte det blive vanskeligt for en eventuel spirende socialistisk kritik, der harmedes over forskellene mellem rige og fattige i Danmark, at placere sit objekt inden for det kapitalistiske produktionssystem. Det var vanskeligt at identificere de små håndværksmestre, der stod for det umiddelbare løntryk, med industriel kapitalisme, og det var vanskeligt at løsgøre sig fra det traditionelle fællesskab med disse arbejdskøbere. Wolfe⁶⁶ kan derfor konkludere, at

»... alene de faktiske sociale og økonomiske forhold måtte sætte snævre grænser for, hvilke socialistiske ideer og værdier der kunne finde grobund blandt danske arbejdere – helt bortset fra den rolle, andre ideologier også kunne spille.«

Og netop andre ideologier og politiske omstændigheder havde i perioden stor betydning, – som det er fremgået især nationalismen og gennemførelsen af det borgerlige demokrati. Nationalismen, der først og fremmest var udtryk for borgerskabets klasseinteresser, fik social realitet for »almenheden« i og med de slesvigske krige, og takket være grundlovens rent faktiske temmelig demokratiske indhold kunne det, der egentlig var borgerskabets klasseherredømme, vel også i første omfang opfattes som »almeninteresse«. Denne opfattelse forstærkedes af den omstændighed, at det havde kunnet

lade sig gøre at gennemføre den demokratiske grundlov så fredeligt og ublodigt. Den fremtrådte som resultat af debat og fornuft – som det f.eks. var kommet til udtryk på *møderne* i marts 1848 – og ikke som resultat af klassekamp. Den demonstrerede tilsyneladende, at det kunne betale sig at lægge snævre klasseinteresser til side og kæmpe for »folkets« og »almenhedens« interesser. Derfor var det rimeligt, at håndværkere og arbejdere – for en tid i al fald – havde tillid til at det kunne lade sig gøre at opnå de nødvendige materielle goder og reformer ad parlamentarisk vej.

3. Arbejderforeningerne – en uddybning

Selv om det danske samfunds økonomiske tyngdepunkt i denne periode (og længe efter) lå i den agrare sektor, kan man tydeligt iagttage en begyndende urbaniserings- og industrialiseringsproces. Et storindustrielt gennembrud som i Tyskland fandt ikke sted, og det skal endnu en gang understreges, at dette heller ikke er en nødvendig betingelse for udviklingen af arbejderklassen og arbejderbevægelsen i en konstituerende periode,

»Afgørende er det, at de alsidige relationer mellem mester og svend opløses og erstattes af et nøgternt kapital-lønarbejde forhold, at arbejderne (håndværkerne) bliver undergivet det, som Marx kalder 'de økonomiske forholds stumme tvang'.«⁶⁷

Arbejderklassen kunne i 1850'erne og 1860'erne ikke stille med nogen form for effektive organisatoriske modtræk til denne udvikling. Lavsophævelsen havde berøvet håndværkerne mulighederne for uddannelse, beskyttelse, tryghed og social sikring, og perioden herefter og indtil arbejderbevægelsens gennembrud var stort set præget af et »organisatorisk anarki«. ⁶⁸ De københavnske arbejderforeninger var ikke arbejdernes egne klasseorganisationer, men ledede af liberale borgere. De havde derfor ikke til formål at fungere som hverken defensive eller offensive organisationer til varetagelse af arbejdernes interesser overfor kapitalen. De var heller ikke i stand til at ophæve arbejdernes indbyrdes konkurrence eller skabe en indre klassesolidaritet, hvad der under de gældende sociale vilkår var uomgængeligt nødvendigt. ⁶⁹ Det blev den vigtigste målsætning for de tidlige socialistiske foreninger, hvor de første – overvejende defensive – modtræk til den liberalistiske kapitalisme etableredes.

Centralt i arbejderforeningerne (minus *Foreningen for Arbejdsklassens Vel*) var udbredelsen af

»... almeengavnlig Oplysning, Forædling og Dannelse iblandt Haandværkere«

som det hed i *Haandværkerdannelsesforeningens* programmerklæring.⁷⁰ Dan- nelse var sammen med selvstændighed og (grund)ejendom kriterierne for deltagelse i det statsborgerlige liv – som tidligere omtalt oprindeligt indført for at kvalificere de nationalliberale akademikere til den borgerlige offent- ligheds diskussioner, og for at udelukke de ikke-dannede, underklassen og her specielt det talstærke agrarsmåborgerskab. Da arbejderne havde er- hvervet de statsborgerlige rettigheder (i det mindste pro forma: gennem grundlovens valg- og stemmeretsregler), blev de politiske interesseobjekter for borgerskabet: stemmekvæg, men for at kunne benytte stemmeretten »rigtigt«, måtte arbejderne kvalificeres, dannes til at forstå det borgerlige samfunds interesser som fællesskabets, almenhedens og dermed tilsynela- dende også som egne interesser. Gennem dannelsesprogrammet kom arbej- derforeningerne til at fungere (politisk) *op-dragende*, arbejdere og hånd- værkere dannedes og formedes så de kunne deltage i den borgerlige offent- lighed, men i og med at den almene (borgerlige) dannelse forekom at være forudsætningen for andel i den politiske magt får den set ud fra et klasse- kampssynspunkt en mildnende og afledende funktion. Den almene dannel- se forudsætter nemlig løsrivelse fra klassen og tilslutning til fællesskabet, »almenheden« og dvs. til det borgerlige samfunds grundlag.⁷¹

Gennem dannelse opnåede man »kvalifikation til indsigtfuld politisk handlen«,⁷² og som det fremgår af foreningernes formålsformuleringer var det netop hensigten, at de skulle være politiske foreninger til værn om den borgerligt demokratiske forfatning. *Folkevennernes Selskab* ville

»... stræbe at værne om de statsborgerlige Rettigheder, der ere Folkets grundlovmæssige Eiendom, og at virke for disse Rettigheders almindelige og hensigtsmæssige Benyttelse. ... forskaffe ... den ubemidlede Deel af Befolkningen ... Indgang i den offentlige Mening og hos den lovgivende Magt, og ... udbrede Oplysning, Dannelse og selvstændig Tænkning iblandt Medlemmerne ...«⁷³

Arbejderforeningen (1853)'s formål var

»... at fremme den arbejdende Klasses materielle og aandelige Vel. ... ved alle lovlige og hæderlige Midler søge at virkeliggjøre og overholde Arbejdernes grundlovmæssige politiske Rettigheder og udvide deres Indflydelse paa Kommunens An- liggender.«⁷⁴

Og endelig hed det i den første del af *Københavns Arbejderforenings* virke, at

»Foreningens Formaal er at fremme den arbejdende Klasses Vel, saavel i aandelig Hense- ende som med Hensyn til dens borgerlige Stilling.«⁷⁵

Foreningen ville

»ikke alene være en Dannelsesforening, indenfor sine egne Enemærker, men den vil ogsaa være en politisk Forening, der vil virke udad.«⁷⁶

Arbejderforeningerne var politiske foreninger opstået på et tidspunkt, hvor borgerskabet var ved at erobre den politiske magt i det danske samfund. Da borgerskabet selv stod i et modsætningsforhold til resterne af det feudale samfund, kunne arbejderklassen indgå som en slags *alliancepartner* i kampen for grundloven. Men det proklamerede interessefællesskab »var ikke blot tilslørende ideologi«,⁷⁷ arbejderklassen havde selv i høj grad interesse i at kæmpe for og fastholde det borgerlige demokrati på dets rettigheder og løfter.

Disse formålsformuleringer giver udtryk for en tillid til det borgerlige demokratis muligheder. Kun en enkelt af foreningerne gav udtryk for skuffelse over de ringe resultater, grundloven havde ført til mht. forbedringer i arbejdernes materielle vilkår. *Foreningen for Arbejdsklassens Vel* var dannet på grundlag af mistillid til det borgerlige demokrati⁷⁸ og i foreningens forsigtige – og mislykkede – forsøg på selv at skaffe sig disse forbedringer gennem arbejdernes indbyrdes solidaritet kan man med lidt god vilje ane perspektiver, der rækker ud over det borgerlige samfund.⁷⁹ I de øvrige foreninger regnede man med, at reformer kunne gennemføres ad lovgivningens vej. Foreningernes mulighed var at være pressionsgrupper, og samtidig lå det i foreningernes ideologi, at deres virksomhed mht. oplysning, dannelse og moralsk forædling ville være ensbetydende med hjælp til arbejdernes selvhjælp. Mest markant formuleredes dette af Rimestad i *Arbejderforeningen af 1860*, der var den af foreningerne, der lagde størst vægt på opdragende virksomhed og tog stærkest afstand fra politisk engagement:⁸⁰

»Foreningens Hovedformaal: 'kraftig at fremme den arbejdende Klasses Oplysning og Dannelse, som de nødvendige Betingelser for og de rette Bærere af derne Klasses Velvære ogsaa i materiel Henseende'.«

For så vidt havde Rimestads forslag til navn for *Arbejderforeningen (1853)*, nemlig »Foreningen for folkelig Dannelse« været dækkende for hovedparten af arbejderforeningernes aktiviteter: Foredrag og diskussioner (om snart sagt alt mellem himmel og jord), biblioteksvirksomhed (foreningerne er forløbere for folkebibliotekerne) og undervisningsvirksomhed. Desuden medvirkede foreningerne alt efter formåen og størrelse ved oprettelse af en række selvhjælpsforetagender.

Københavns Arbejderforening havde på grund af sin ringe størrelse kun lidt held med sine »udadrettede« aktiviteter – til gengæld havde foreningen efter 1865 det mest radikale program og struktur for en arbejderforening

overhovedet. Rejnholdt Jensens reform betød organisatorisk indførelse af kollektiv ledelse og medlemmernes ret til til enhver tid at afsætte bestyrelsesrepræsentanterne⁸¹ og mht. foreningens formål hed det i lovene.⁸²

»Foreningen vil ved alle lovlige Midler virke for en saadan Ordning af Samfundet, som sikrer Enhver det størst mulige Udbytte af sin personlige Arbejdskraft og den fulde Ret til Frihed og Uafhængighed.

Foreningen vil derfor bekæmpe enhver Art af Undertrykkelse, hvad enten denne udføres i Kapitalens, Nationalitetens, Dannelsens, Religionens eller Fornemhedens Navn, eller under nogetsomhelst andet Paaskud.«

Rejnholdt Jensen havde allerede i slutningen af 1850'erne foreslået noget lignende (bl. a. inspireret af den afdøde Frederik Dreier), men først nu var mulighederne for reformens gennemførelse til stede. Årtiet havde medført stærkt forværrede materielle vilkår og ikke mindst var junigrundlovens valgordning i 1865 for alvor truet. Reformen var en krigserklæring mod ethvert kompromisforsøg i grundlovssagen og dermed mod J. A. Hansen-fløjen af venstre og foreningen er herefter tydeligt placeret i den Tscherningske del af venstre.⁸³ Rejnholdt Jensens linje vandt imidlertid ikke udelt tilslutning fra foreningens medlemmer: en stor del af det i forvejen ringe antal meldte sig ud, men en lille trofast skare – som Wolfe anslår til under 50 medlemmer⁸⁴ – fortsatte endnu nogen tid.

Historikere⁸⁵ har hidtil kun kunnet dokumentere at foreningen eksisterede til slutningen af 1868 eller begyndelsen af 1869.^{85a} Jeg har imidlertid fundet en notis i *Socialisten*^{85b} 8/10-1872, der lyder

»Den ældre Arbejderforening – ikke Hr. Rimestads Domæne – festligholder Lørdagen den 12te Oktober om Aftenen den Dag, da 'Haandværkerdannelsesforeningen' stiftedes for 25 Aar siden, 'Man' indmelder sig til Festen hos Murer Frederiksen, Antonistræde 6, 3die Sal.«

Der kan næppe være nogen tvivl om, at »den ældre arbejderforening« er *Københavns Arbejderforening*. Den omtalte murer Frederiksen optrådte også midt i 1860'erne i foreningslivets forreste række. Han var bestyrelsesmedlem både før og efter Rejnholdt Jensens reform,^{85c} arrangerede aftenunderholdning og fest.^{85d} – Selv om det altså nu er muligt at »forlænge« foreningens levetid med 4 år, bidrager det desværre på ingen måde til kendskabet til foreningens aktiviteter i disse år. Man kan blot formode, at de har indskrænket sig til arrangementer i ny og næ af denne festlige art – og måske til jævnlige sammenkomster af en mindre kreds. Foreningens virksomhed var allerede fra 1866 stærkt aftagende og i 1867 oplyste meddelelserne i *Folkebladet* blot – bortset fra den nævnte festannoncering – at lokalet blev holdt åbent for foreningens medlemmer lørdage om aftenen.

Først i begyndelsen af 1870'erne var følgerne af lavsopløsningen og arbejderklassens levevilkår af en sådan karakter, at der var basis for dannelsen af en egentlig nødværgeorganisation imod kapitalens overgreb. Disse omstændigheder – og kun i ringe grad arbejderens tilslutning til de socialistiske

ideer – var baggrunden for den forholdsvis store tilslutning til *Internationale*.⁸⁶

De første arbejderforeninger – *Håndværkerdannelsesforeningen* og *Foreningen for Arbejdsklassens Vel* – kan ud fra deres sociale sammensætning karakteriseres som virkelige arbejderorganisationer, men allerede fra 1853 skete der forskydninger mht. statusfordelingen således at personer uden nogen erhvervsmæssig tilknytning til håndværk og industri – og altså heller ikke mestre – dominerede billedet. Dette forhold kan især iagttages blandt foreningernes ledende personer: *Foreningen for Arbejdsklassens Vel* var betegnende nok den eneste af foreningerne, hvor svendene dominerede også på lederniveau, og i perioden 1853-71 var mindst 47% af de ledende personer overhovedet ikke tilknyttet håndværk eller industri.⁸⁷

Arbejderforeningernes programmer, der lovede svende og arbejdere lige vilkår med mestre og borgere (men selvfølgelig kun *inden for* foreningerne) har blandt svendene givet virket mest tillokkende for de opadstræbende. I *Håndværkerdannelsesforeningen* var således godt 60% af medlemmerne svende og blandt de bedst repræsenterede fag finder man typografer, skomagere og skræddere, hvorimod de store byggefag – hvor de personlige fremtidsudsigter var ringest – kun stillede ganske få medlemmer.⁸⁸

4. Sang og sange i arbejderforeningerne

De gennemgåede »ekstra-musikalske« forudsætninger udgør de nødvendige rammer omkring en beskrivelse af de sanglige⁸⁹ aktiviteter i foreningerne, deres historie og indhold. I det følgende skal sangs anvendelse og placering i foreningslivet, de anvendte sanges indhold og de dertil benyttede melodier undersøges. – Men forinden et par ord om *kildegrundlaget*.

Der eksisterer kun ret sparsomme oplysninger om sang og sange i forbindelse med foreningerne. I to tilfælde foreligger sangbøger, *Sange indøvede i Haandværker Dannelses-Foreningens Sangforening*⁹⁰ og den tidligere omtalte *Sangbog for Arbejderforeningen*,⁹¹ de øvrige sange findes for de flestes vedkommende som enkelttryk eller i små sanghefter fremstillede til særlige lejligheder⁹² eller (og) forekommer trykt i arbejderforeningernes blade. Bladene,⁹³ der udkom ugentligt fra efteråret 1851, er hovedkilden til oplysninger om sangaktiviteterne. Blade udkommet før 14/10-1861 er systematisk eftersøgt for oplysninger om musik, sang og sange, der i mange tilfælde »gemmer sig« i referater af fester og møder. Endvidere er det af Rejnholdt Jensen fra 26/11-1864 til 29/6-1867 redigerede og udgivne ugeblad »*Folkebladet*« gennemgået, da dette blad fra 31/12-1864 og til dets ophør havde en fast rubrik med meddelelser fra *Københavns Arbejderforening*.

Bortset fra *Foreningen for Arbejdsklassens Vel* foreligger der sange og/eller oplysninger om aktiviteter, hvori sang har indgået for alle foreningernes vedkommende.⁹⁴ Jeg har opdelt disse »lejligheder« i følgende kategorier:

- a. stiftelsesfester/årsfester
- b. andre særlige/festlige lejligheder
- c. grundlovsfester og andre arrangementer uden for selve foreningerne, men med deltagelse af eller forbindelse til disse
- d. sangforeninger
- e. sangbøger

I de følgende oversigter er sangene opført under de enkelte anledninger, hvor de er blevet anvendt. Hvor der er blevet sunget flere sange ved samme lejlighed, er de opført i den rækkefølge kilden(erne) nævner dem. Sangene er i alle tilfælde forsynede med en nummerering: numre i [] er sat af mig; »koden« S. henviser til *Sangbog for Arbejderforeningen*, [S. 27] betyder således nr. 27 i denne. Efter nummeret anføres først sangens titel (hvis den findes angivet i en kilde), dernæst sangens førstelinje(r) i citationstegn: er førstelinjen trykt *kursiv* angiver det, at den pågældende sang er blevet til i foreningens regie, er foreningens »egen« sang, førstelinjer trykt **fedt** angiver, at det drejer sig om sange hentet »udefra«. (Nogle få sanges oprindelse kan ikke fastslås, disse er anført med alm. sats). Herefter følger forfatternavn eller -signatur (i parentes) og endelig i næste linje melodiangivelse (M). Retskrivningen er »normaliseret« og følger nutidig praksis.

Det fremgår af oversigterne, at en del sange kun anføres med deres titler i kildematerialet, og det har derfor ikke været muligt at identificere disse sange. Opslag i Poul Holst: *Dansk katalog*, Kbh. 1956 har ganske vist i nogle tilfælde kunnet give henvisninger, men man kan ikke derfra slutte, at det netop har været den eller de sange, der har været sunget ved de pågældende lejligheder. Dels træffer man hos Holst ofte flere muligheder at vælge imellem, og dels kan en sang være anført i foreningsbladene ved en titel, der nok har været kendt og almindelig i samtiden, men som ikke har været anført i det materiale, Holst har udarbejdet sin katalog efter. Endelig er et meget vigtigt forbehold ved benyttelsen af katalogen, at den kun omfatter et *udvalg*: digte indgåede i den *skønlitterære institution*, dvs. kanoniserede som *litteratur*. Derfor er det sandsynligt, at de her sungne lejlighedsdigte kun sjældent er nået til katalogen.

Ikke sjældent mangler melodiangivelse i kilderne (både foreningsblade og sangbøger), men jeg har af indlysende grunde undladt gætteri.

Ud over de i oversigterne anførte sange har man givetvis sunget mange andre almindeligt kendte sange i foreningerne. Kun af og til er der oplysninger herom. Det må formodes, at disse sange for størstedelens vedkommende kan genfindes i tidens mest brugte sangbøger. Jeg tænker her især på *Ny Samling af fædrelandske Sange*, udgivet i 1846 af Selskabet til Trykkefrihedens rette Brug (redigeret af Carl Ploug?) og ikke mindst *Nye og gamle Viser af og for danske Folk*, der redigeredes af Grundtvigs svigersøn P. O. Boisen og udkom i mange oplag 1849 ff. (De to sangbøger findes omtalt hos Karl Clausen s. 155 f. og s. 161-177). Man kan selvfølgelig ikke sige noget om deltajerne m.h.t. det udvalg af tidsrepertoiret, der blev foretaget i foreningerne, men blot antage, at foreningerne alt efter deres politiske tilknytning har foretaget sådanne valg.

a) Stiftelsesfester/årsfester

Håndværkerdannelsesforeningen

1. årsfest 11/10-1848⁹⁵

- [1] »I dag et år vi veksled' ud vor mening« (Joh. Rasmus Dein)
M: »Hr. Peder kasted' runer over spange«
- [2] »Der går en vældig ånd igennem tiden« (Kristian Arentzen)
M: »Der er et land, dets sted er højt mod Norden«
- [3] »Vi hilse dig, o fest!« (H. H. Nyegaard)
M: Den tapre landsoldat [:»Den gang jeg drog af sted«]

Arbejderforeningen (1853)

stiftelsesfest 28/1-1854⁹⁶

- [1] »Danmark dejligst vang og vænge« [1 vers] [(Laurids O. Koch)]
[M: P. E. Rasmussen]
- [2] Håndværkerens Vise: »Hver hæders stand sin skønhed har« (H. C. Andersen)
- [3] ... (R.*)

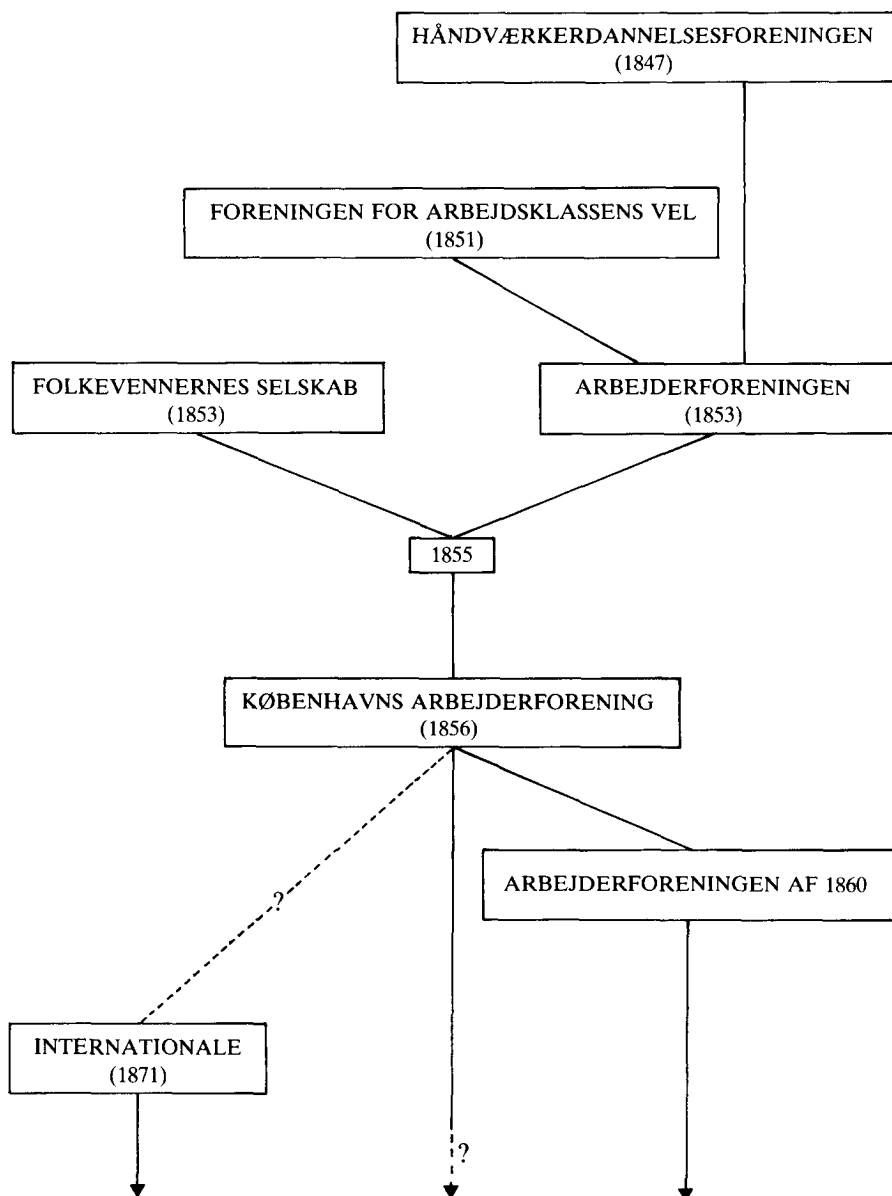
stiftelsesfest 27/1-1855⁹⁷

- [1] »Der var en tid, da standsforskæl vi kendte« (E...)
M: »Der er et land, dets sted er højt mod Norden«
- [2] »Når danske mænd sig samle« (E...)
M: »Vift stolt på Kodans bølge«
- [3] »Fordi med kunstrig flid vor hånd« (C[arl] P[loug])
M: »Vi sømænd gør ej mange ord«

stiftelsesfest 26/1-1856⁹⁸

- [1] = stiftelsesfest 27/1-1855 [3] (C. Ploug)
- [2] »Vanskeligt værket / var; thi imod os« (R.*)
M: »Længe var Nordens o.s.v.« [= R. Crusell: »Rings drapa: Sitter i högen«]

KØBENHAVNSKE ARBEJDERFORENINGER

Københavns arbejderforening*indvielsesfest 15/11-1856*⁹⁹

[1] »Med Gud for konge og fædreland«

[2] »*Et træ, der vokser smukt i livets have*« (J.)

M: »Der er et land, dets sted er højt mod Norden«

[3 ... x] (»flere Fædrelands- og Frihedssange«)

*stiftelsesfest 21/11-1857*¹⁰⁰

[1] For Kongen: ...

[2] Grundlovens Ånd: ...

[3] »*Længe var Nordens kraftige [sic!] stamme*« [Carl Ploug]*stiftelsesfest 6/11-1858*¹⁰¹

[1] For Kongen: ...

[2] For Fædrelandet: ...

[3] For Grundloven: ...

[4] For Friheden: ...

[5] For det skandinaviske Norden: ...

[6] For Arbejderforeningen: »*Nu er der sunget, og taler er*« (50,5)

M: »Å kjøre vatn etc.«

*stiftelsesfest 1/10-1859*¹⁰²[S. 5] Arbejderen synger: »*Jeg priser mer end guld og diamanter*« (Johannes Barner = [U.P.] Overby

M: »Der er et land etc.«

*stiftelsesfest 28/9-1861*¹⁰³[S. 6] »*Vi er en lille gemytlig kreds*« ([P. Chr.] Z[ahle])*(stiftelsesfest ? 23/9-1863)*¹⁰⁴

Det ses af den foranstående oversigt, at foreningernes stiftelsesfester var lejligheder, hvortil der hyppigt blev produceret sange. Sangene i denne kategori hører til det bedste materiale til belysning af foreningernes tekst- og melodivalg. Festerne foregik i de respektive foreningers regie, var udelukkende arrangerede af foreningerne – i modsætning til f.eks. grundlovsfesterne – og derfor må man formode, at sangene i høj grad udtrykte foreningernes selvforståelse. At foreningerne tit fremstår ideelle gennem disse sange kan ikke undre nogen – det ville være et urimeligt krav at festlyrik, skrevet til lejligheder, hvor man fejrede foreningerne, skulle indeholde negative

eller kritiske momenter, problemer osv. På den anden side er det nok givet, at mange af sangene først og fremmest er udtryk for holdninger, der især var fremherskende hos foreningernes ledende personer. Som tidligere nævnt var ca. halvdelen af de ledende medlemmer i foreningerne 1853-71 ikke beskæftiget i håndværk eller industri – heller ikke som mestre eller fabrikanter. Det har været (repræsentanter for) handelsborgerskabet og akademikerne, der dominerede foreningerne, ikke alene fordi de var forholdsvis mange, men også i kraft af deres reelle muligheder for indflydelse på foreningslivet. Selv om det ikke formelt var afgørende, om man var håndværkssvend eller cand.phil., var det det selvfølgelig reelt, idet man (jvf. sangen »*Der var en tid, da standsforskell vi kendte*«) i foreningerne lagde vægt på lige så klasse-specifikke størrelser som personlig dygtighed og dannelse – altså borgerskabets fremmeste egenskaber. Samtidig var det afgørende for indflydelse, hvor megen tid man kunne lægge i foreningsarbejdet, og her er det igen klart, at de begunstigede begunstiges.¹⁰⁵

En egentlig omtale af teksterne skal først foretages senere, men af materialet her og i kategori 2) synes det at fremgå, at *Arbejderforeningen (1853)* har haft den stærkeste tilbøjelighed til at få sine lejlighedssange skrevet af samtidens digterpinger: Carl Ploug, der også var medlem af foreningen,¹⁰⁶ og H. C. Andersen. *Københavns Arbejderforening* er repræsenteret ved flere anonyme (men derfor ikke nødvendigvis mindre fremtrædende) forfattere, subsidiært mere ubemærkede i den litterære offentlighed. Det skyldes nok især, at den havde et væsentligt ringere medlemsgrundlag (150-250 medl. mod 550-1450 medl.)¹⁰⁷ og samtidig heller ikke kunne vente støtte fra den litterære (borgerlige) offentlighed pga. sin bondevenlige linje. Om foreningen skulle have været mere bevidst »selvorganiseret« på det sanglige felt kan derfor ikke afgøres, men man kan vel ane de honette ambitioner, der har ligget bag en opfordring fra *Arbejderforeningen (1853)* (Rimestad?) til H. C. Andersen, og omvendt fornemme en tendens til indsigt i nødvendigheden af selv at klare sine egne sager i *Københavns Arbejderforening*, som det f.eks. fremgår af et diskussionstema offentliggjort i foreningens sidste blad:

»Hvad kan Arbeideren og den mindre Borger vente af en Arbejderforening, naar den bliver dannet paa Basis af 'Intelligensen'?«^{107a}

Men det må understreges, at der kun er tale om en svag tendens – som det fremgår af kategori 2) er de fleste af foreningens sange skrevet af P. Chr. Zahle, cand.theol., folketingsmand m.m. og i nogle år formand for *Københavns Arbejderforening*.

b) Andre særlige/festlige lejligheder

Arbejderforeningen (1853)

heldigt valgmandsvalg i Kbh.; gilde 2. pinsedag¹⁰⁸ ...

skovtur 26/6-1853¹⁰⁹ ...

do. 12/8-1855¹¹⁰ ...

kombineret mindefest for Håndværkerdannelsesforeningen og afskedsfest med lokalet 11/10-1853¹¹¹ [1] ... (R*)

fest for nye lokale 29/10-1853:¹¹²

(nytår 1854¹¹³ Et glædeligt nytår: »Året som døde, vi fulgte til graven« (g-.))

fest 2/4-1854¹¹⁴ ...

Københavns arbejderforening

julefest 28/12-1856¹¹⁵ ...

mindefest for slaget ved Frederica [6. juli 1849] 6/7-1857¹¹⁶

[1] Den tapre Landsoldat [: »Den gang jeg drog af sted« (P. Faber)]

[M: E. Horneman]

mindeaften (improviseret) for Istedslaget [25. juli 1850] 25/7-1857¹¹⁷

[1] = mindefest ... 6/7-1857 [1]

[2] »Længe var Nordens kraftige [sic!] stamme« [Carl Ploug]

[3] »Vi er(e) jo enige deri at være frihed hulde«

lokaleindvielse 14/5-1858¹¹⁸

[x...n] »et Musikcorps [hornorkester] udførte flere **Nationalmelodier** under Maaltidet.«

[1] »en i denne anledning forfattet humoristisk Sang, der indeholdt et Farvel til det gamle Locale«

[2] sang om Danmark »trykt efter det norske 'Aftenblad'«

i anl. af Istedslaget (trykt 24/7-1858)¹¹⁹

Slaget ved Isted: »Højt lød oprørsklokkens klang« (L. Vogel)

M: »Rannilds første Vise (See 'Gamle danske Folkeviser med Melodi')«

stiftelsesfest i anl. af sangafdelingens etårsdag 20/8-1859¹²⁰

[1] ... (af et medlem)

lokaleindvielse 9/5-1863¹²¹

[S. 7] »Kom, brødre, nu og drik en skål for vores nye hjem« ([P. Chr.] Z[ahle])

Istedfest 25/7-1863¹²²

[1] »De stred for os, for os de faldt« (P. Chr. Zahle)

M: »Vort fødeland var altid rigt« [= »Vi sømænd gør ej mange ord«]

[2] »Der er et yndigt land / det har så kække sønner« (P. Hyltoft)

M: »Der er et yndigt land«

rigsdagsmændenes besøg 23/9-1863¹²³

[1] For Kongen: »Og dette skal være majestætens skål / hurra, hurra!« (** [= P. Chr. Zahle])

M: »Kong Christian stod ved højen mast« (!)

[2] For Danmark: »Vi har et herligt land« (***)

M: »Der er et yndigt land«

[3] = [S. 8] For Grundloven: »Når vi vor grundlov følge vil« (** [= P. Chr. Zahle])

M: »Hvis et godt råd I følge vil« (egl.: kan)

[4] For Samfund mellem Land og By: »Ved hver en købstad fordem stod« ([P. Chr.] Z[ahle])

M: »Der var engang en tapper mand«

[5] For Kvinden: »Mens tonen er livlig ved glassenes klang« (P. Hyltoft)

M: »Mens Nordhavet bruser etc.«

[6] Velbekomme!: »I som få mad ved kongens bord«

M: »Vi sømænd gør ej mange ord«

festmåltid 26/2-1864¹²⁴

I. Et Mindebæger: »Der hersked en konge i Dana« (50-5-)

M: »Der boede en konge i Lejre«

II. For Fædrelandet: »Der er en plet, hvorom vi alle ville frede« (50-5)

M: »Der er et land, dets sted er højt mod Norden«

III. For Kongen: »Vi har en gammel kongeslæggt«

M: »Vi sømænd gør ej mange ord«

IV. Kampråb: »Tid er at danske / Dreng nu drage« (50-5)

M: »Rings drapa« [= »Længe var Nordens ...«]

V. Skandinavisk Sang: »Unge genbyrds liv i Norden« [Carl Ploug]

[M: J. H. Stunz]

VI. = [S. 24] For Kvinden: »Sparsomt i Norden vi blomster finde« (Hostrup)

[S.9] »For Danmark, for vor moder kær« ([P. Chr.] Z[ahle])

*fest for de frivillige 27/3-1864*¹²⁵

[S.10] »Kæmpehøjen trindt på Danmarks Sletter« ([P. Chr.] Z[ahle])

*fest 9/8-1867*¹²⁶

[S.29] »I Holbæk amt der er en by« ([P. Chr.] Z[ahle])

*[mindefest 1848 ?] 25/2-1868*¹²⁷

[S.14] For Grundloven: »For tyve år tilbage« ([P. Chr.] Z[ahle])

[S.15] Til folkelige Rigsdagsmænd før og nu: »Hav tak for hvert et fyndigt ord« ([P. Chr.] Z[ahle])

[S.17] I Arbejderforeningen: »En trofast hånd og brodersind« ([U. P.] O[verby])

M: »Vi sømænd gør ej mange ord«

*møde 27/3-1868*¹²⁸

[S.21] Ved Mødet den ...: »Er mødt vi kun en enkelt gang« ([U. P.] Overbye)

[S.22] Arbejdernes Kår: »Det gav kun sjældent overflod« (Carl Andersen)

[S.23] De Unge: »Den unge lever stolt og glad« (M. G.)

[4] Danmark: »De skal den ikke have« (M. G.)

M: »Vift stolt på Codans bølge«

*fest for major [L. M.] Müllen 29/8-1868*¹²⁹

[S.25] »End er det tidens krav« ([U. P.] Overby)

[S.26] »Med uforandret sind på frihedssiden« ([P. Chr.] Zahle)

[S.27] »Den som har tjent halvhundred år« ([P. Chr.] Z[ahle])

*fest 14/11-1868*¹³⁰

[S.28] »Når vort dagværk er til ende« ([P. Chr.] Z[ahle])

*fest i anl. af Tschernings fødselsdag 12/12-1868*¹³¹

[S.29] se fest 9/8-1867

[S.30] »Hil Anton Fred'rik Tscherning!« ([P. Chr.] Zahle)

[3] For Vendelboen: »Hvor Danmark rækker længst mod nord« ([P. Chr.] Z[ahle])

Denne kategori rummer anledninger af ret forskellig art, men fælles for dem alle er, at de (som stiftelsesfesterne) entydigt er blevet afholdt i foreningernes regie. De kan derfor tillægges samme kildemæssige værdi som sangene fra kategori 1), hvorfor de anførte almene bemærkninger også gælder her. Med hensyn til enkelte sange er oversigten kun oplysende for *Københavns*

Arbejderforening, hvor vi takket være sangbogen og de bevarede sanghefter og enkelttryk er temmelig godt stillede med hensyn til tekster (og melodi-henvisninger).

Ikke alle i foreningsbladene omtalte eller annoncerede fester, hvor sang og musik helt sikkert har været programpunkt, er med i den ovenstående oversigt. De udeladte er fortrinsvis baller, der i et enkelt tilfælde var kombineret med fugleskydning.¹³² I indbydelsen til et andet bal hedder det

»Et godt Musikchor haves, der tillige vil spille Nationalmelodier fra Kl. 8 til 9 Aften.«¹³³

Sammenholdt med en lignende oplysning i forbindelse med lokaleindvielsesfesten 14/5-1858 (se denne) fører det til den rimelige antagelse, at foreningerne ved flere fester – og sikkert alle dem, hvortil man behøvede instrumentalmusik til dansen og derfor alligevel skulle engagere musikere til – har ladet sig divertere af en så opbyggelig taffelmusik.

c) Grundlovsfester og andre arrangementer uden for selve foreningerne, men med deltagelse af eller forbindelse til disse

Grundlovsfesterne blev som regel ret udførligt omtalt i arbejderforeningernes blade, hvilket understreger foreningernes aktive engagement i kampen for at fastholde det borgerlige demokrati. Grundlovstalerne refereredes ofte omhyggeligt, ligesom bladene jævnligt oplyste titler eller forfattere af sange sunget ved festerne. Sangene kan imidlertid ikke identificeres ud fra bladene alene – i øvrigt findes mange af dem formodentlig trykt i samtidige aviser eller andre tidsskrifter¹³⁴ – og det er heller ikke nødvendigt i denne sammenhæng, da festerne ikke har været anliggender specielt for arbejderforeningerne, men lige så meget for lavene, studenterne m.fl. I flere generalforsamlingsreferater og referater af grundlovsfester og forhandlinger forud for disse om arrangementerne fremtræder foreningerne som initiativtager til festligholdelsen.¹³⁵ Hvis det skulle være korrekt – hvad der for så vidt ikke er nogen grund til at betvivle – anfægter det dog ikke den omstændighed, at arrangementerne var fleres værk og derfor kun kan bruges her til at understrege arbejderforeningernes engagement i sagen.

I et enkelt tilfælde foreligger der en sang, som har været knyttet til et af foreningernes egne grundlovsarrangementer. Også den stammer fra *Københavns Arbejderforening*, fra grundlovsfesten i 1862:¹³⁶

På Grundlovens 13. Årsdag: »Man hører tit: 'Jeg tretten ej kan lide,«
M: »Der er et land, dets sted er højt mod Norden'

Nogle få andre lejligheder, hvor foreningerne har medvirket skal omtales, fordi man i anledning af disse har aftrykt dertil benyttede sange i foreningsbladene. – To sammenkomster havde deres årsag i regeringskrisen i efteråret 1854, hvor Ørsted-ministeriet havde prøvet at gennemføre en fællesforfatning, der i stor udstrækning ville medføre fornyet enevældigt styre og indskrænkning af de borgerlige rettigheder.¹³⁷ Arbejderforeningernes deltagelse og den opmærksomhed regeringskrisen var genstand for i foreningsbladene understreger deres ivrighed i grundlovssagen, deres vilje til »at fastholde borgerskabet på det liberale demokrati i perioder, hvor borgerskabet tenderede til at udvikle sig til et nyt aristokrati vendt mod småborgerskab og arbejderklasse på landet og i byerne«. ¹³⁸ Det første arrangement var et festmåltid på Skydebanen foranstaltet af »en Del af Kjøbenhavns Borgere«. Her talte Rimestad og med reference til Plougs sang »*Mit fædreland, hvor er du smukt*«, der netop var blevet afsunget, gav han udtryk for, at folket ville tage den nyvundne frihed tilbage, hvis nogen fjernede den.¹³⁹ – Efter ministeriet Ørsteds fald, folketingsvalget og parlamentarismens dermed overståede krise afholdtes fakkeltog til kongen, hvori foreningen ikke blot deltog ved formanden, men som forening. Man sang en til lejligheden skreven sang af H. P. Holst: »*Så kan da ordet strømme frit*« på melodien »*Vi sømænd gør ej mange ord*«. ¹⁴⁰

Endnu to sange kan i kraft af at de blev trykt i foreningsbladene tænkes at være indgåede som sangrepertoire. De stammer fra en forening på Christianshavn, der kaldte sig *Den broderlige Arbejdsklasses Hjælpeforening* (en slags sygekasse) og bestod af »Arbejdere i dette Ords snevre Betydning – de, som ikke ere Medlemmer af noget Laug eller nogen Korporation – og navnlig af Arbejdere paa Skibsværfterne«. ¹⁴¹ Foreningen holdt en faneindvielsesfest 8/3-1856 og havde bedt Rimestad om at tale ved denne, og han roste der bl.a. den måde fanen var blevet til på: gennem arbejdnernes og arbejdsarbejdernes fælles bidrag¹⁴²

[1] »**At samles under fanen! hvilken tanke**« (J.)

M: »Der er et land, dets sted«

[2] »**Så er vor fane da / indviet til et mærke**« (J.)

M: »Der er et yndigt land«

d) Sangundervisning – sangforeninger

I det første offentliggjorte udkast til love for *Arbejderforeningen (1853)* erklærede man det som ét af foreningens hovedformål

»6. At foranstalte efter Evne Underviisningen givet, hvor der maatte vise sig Trang og Lyst (navnlig vil Foreningen sørge for Sangunderviisningen).«¹⁴³

Den endelige version kom imidlertid til at lyde:

»§ 5. Den (foreningen) vil ... foranstalte Underviisning i de Retninger, hvori der maatte vise sig Trang, saa og, ved passende Lejlighed, foranledige festlige Sammenkomster.«¹⁴⁴

Der findes ingen oplysninger om, hvorfor denne ændring fandt sted,¹⁴⁵ men både før og efter vedtagelsen af foreningens endelige love findes annoncer i foreningsbladene, der bekendtgør at

»I Selskabet (arbejderforeningen) meddeles fortiden Underviisning i sang, Engelsk og Ste-nographi ...«¹⁴⁶

og

Der gives Underviisning i Dansk, Tydsk, Fransk, Engelsk, geometrisk Tegning, Skrivning og Sang ... Fortiden deltager 56 i Sangunderviisningen [herefter følger engelsk med 33, resten ligger på 8-14 deltagere]«¹⁴⁷

I *Københavns Arbejderforening* beskrev farver Andersen i juni 1859 foreningens virke i »politisk rolige Tider«:

»Underviisning i Sang, Sprog, Skrivning m.m. kan her erholdes ...«¹⁴⁸

Det viser sig hurtigt, at begge foreninger ved sangunderviisning forstod *sangforeninger*, (mands)korsang. I forbindelse med korsangen gav sangafdelingerne også egentlig underviisning, den bestod formodentlig i nodelære, træffeøvelser o. lign. og var tænkt som en forudsætning for deltagelse i sangkorene: i september 1854 annoncerede sangafdelingen i *Arbejderforeningen* (1853) »et nyt Kursus i Sangunderviisning«, ¹⁴⁹ i *Københavns Arbejderforening* bekendtgjordes, at

»DHrr Medlemmer af Arbejderforeningen som ønske at indtræde i Sangafdelingen, underrettes om, at saafremt et tilstrækkeligt Antal (10) tegne sig paa en i Lokalet fremlagt Liste, vil Begyndelsesgrundene i Sang paany blive gennemgaaede.«¹⁵⁰

og præcist udtrykkes det senere: »paa Torsdag begynder et nyt Kursus i Noder«. ¹⁵¹

I *Arbejderforeningen* (1853) var der ikke blot tale om én, men to sangforeninger. En annonce i »Blad for Kjøbenhavns Arbejderforening« oplyste, at

»Onsdagen den 21de Juli giver Arion og Braga (Arbejderforeningens forhenværende Sangforeninger) en Concert paa Enighedsværn.«¹⁵²

Sangforeningen *Arions* historie begyndte i 1849. En kreds af drejere udsendte det efterår en indbydelse til dannelse af en sangforening for medlemmer af faget, der stiftedes 15. nov.¹⁵³ Koret lededes fra starten af kantor ved Helligåndskirken og kapelmusikus Niels Lund.¹⁵⁴ *Drejersangforeningen* indmeldte sig i 1851 pga. økonomiske vanskeligheder i *Håndværkerdannelsesforeningen*, hvis sangafdeling havde opløst sig i begyndelsen af 1850.¹⁵⁵ Her antog foreningen navnet *Håndværkerdannelsessangforeningen*. Ved stiftelsen af *Arbejderforeningen (1853)* er det tænkeligt, at man for at fastholde sangafdelingens medlemmer i den nye forening har lavet den specificerende parentes i det citerede lovudkast.

I al fald fulgte sangafdelingen med ved stiftelsen af den nye forening og har givetvis medvirket – mere eller mindre arrangeret – ved alle *Arbejderforeningen (1853)*'s små og store festlige foretagender. Den tog derudover en række selvstændige initiativer som f.eks. en lang serie koncerter og aftenunderholdninger. I det hele har sangafdelingen nok været temmelig uafhængig i sit forhold til *Arbejderforeningen (1853)* – denne beretning tyder i al fald på det:¹⁵⁶

»Af faner har foreningen havt 4, nemlig én (hvid med et oprullet nodeblad, navnet 'arbejder-sangforeningen' og faneårstallet '1853')(gave fra redaktør (af 'folkets nisse') S. Chr. Sørensen. Navnet på fanen vakte straks så megen modstand, så styrelsen så sig nødsaget til 18. juni, da fanen var tilstillet den, at sammenkalde til et møde af medlemmerne, på hvilket det vedtoges at modtage og takke for den smukke gave og tillige ikke at benytte navnet ... fordi det syntes at tilkendegive et afhængighedsforhold til 'arbejderforeningen', som man ikke vilde vedkende sig; som fri forening var den indtrådt i 'håndværker-dannelsesforeningen', med den fulgt ind i 'arbejderforeningen' som dens sangafdeling, og som fri forening havde den ret til at træde ud af den som forening, når den måtte anset det som tjenligst for den.«

Hvor foreningens indmeldelse i *Håndværkerdannelsesforeningen* havde været betinget af økonomiske problemer, har det ganske givet omvendt været *Arbejderforeningen (1853)*'s vaklende økonomi og voksende gæld, der var årsagen til sangforeningens selvstændighed i forhold til denne. Som det fremgik af deltagertallene på undervisningsholdene, var det sangundervisningen (dvs. sangafdelingen), der havde størst tilslutning, hvad der selvfølgelig ikke mindst har medvirket til bevidstheden om egen styrke. Og den 9/7-1856 afholdtes ekstraordinær generalforsamling i sangafdelingen¹⁵⁷ i anledning af en skrivelse fra *Arbejderforeningen (1853)*, der meddelte, at den måtte standse sin månedlige understøttelse af sangafdelingen. Svaret lød¹⁵⁸

»at en saadan Understøttelse havde Sangafdelingen effektivt aldrig modtaget, og var dermed ment Lærerens [dirigentens] Honorar, saa maatte jo Arbejderforeningens Bestyrelse, der havde antaget Læreren, ogsaa afskedige ham.«

Da økonomien i *Arbejderforeningen (1853)* efterhånden var af en sådan karakter, at en opløsning måtte være nært forestående, »så styrelsen [for sangafdelingen] sig i avg. 1856 nødt til at rådspørge medlemmerne. Resultatet blev, at en del af inventariet bragtes i sikkerhed«. ¹⁵⁹ – Foreningen antog kort efter navnet *Arion*, men fulgte ikke med ind i den nydannede *Københavns Arbejderforening*, der ganske vist gentagne gange opfordrede dertil: i oktober modtog *Arion* et »i høj grad smigrende« brev fra *Københavns Arbejderforening* med opfordring til at indtræde som dens sangforening, men det blev afslået, ¹⁶⁰ og ved indvielsesfesten 15/11-1857 i *Københavns Arbejderforening* »udtaltes et almindeligt Ønske for at Sangforeningen vilde tilslutte sig den ny Forening, der sikkert gjerne fra sin Side vilde gjøre Alt for at imødekomme den«. ¹⁶¹

Sangforeningen *Braga* stiftedes 11/12-1853 ¹⁶² som *Herre- og Dame-Sangforeningen* og bar dette navn indtil 23/3-1856. ¹⁶³ Initiativet til oprettelsen var udgået fra dirigenten for og medlemmer af *Arion*, der håbede »ved at samle de bedste Kræfter i denne Forening med Damestemmer, at kunne skabe en Forening for flerstemmig Sang, særlig af nordisk Oprindelse«. ¹⁶⁴ – *Braga* møder vi første gang i *Arbejderforeningen (1853)* til en fest 2/4-1854, hvor en »Quartet af Damesangforeningen« medvirkede, ¹⁶⁵ og fra maj måned samme år afholdt foreningen sammen med *Arion* en lang række koncerter og aftenunderholdninger, der bekendtgjordes i foreningsbladene. En del af disse arrangementer havde indsamling af penge til velgørenhed som formål: »til Indtægt for den almindelige Sygekasse«, til fordel for »Velgørenhedsselskabets Skole«, for »Pleieforeningen« eller for *Arbejderforeningen (1853)*'s bibliotek. ¹⁶⁶ *Braga* forlod *Arbejderforeningen (1853)* sammen med *Arion* og eksisterede endnu i 1873. ¹⁶⁷

I *Københavns Arbejderforening* havde man som sagt flere gange søgt kontakt med *Arion* med henblik på tilslutning. Ønsket om en sangafdeling i foreningen udtales nogle gange i foreningens første år, ¹⁶⁸ men der har tilsyneladende været nogen uenighed om det burde være en del af en arbejderforenings virksomhed, hvad et afsnit i en artikel »Om Livet i Foreningen« kunne tyde på ¹⁶⁹

»Jeg har tidligere udtalt mig om at danne en Forlystelses-Comitee, og der er af Flere ønsket en Sangforening, men det er ikke lykkedes at opnaae nogen af Delene; der er gjort gældende at det var at bringe Foreningen ud af sin Natur. Det er ikke min Mening, at man udelukkende skal beskæftige sig med Forlystelser; nei, jeg vil blot, at man skal bruge det som Skildt, og da det nu saa godt som ene er Gjenstand for Folks Opmærksomhed, er det ganske vist det eneste Middel, hvorved man kan danne en Arbejderforening.«

Her artikuleres et dilemma, der siden er mødt mange gange i arbejderbevægelsens historie. Foreningens egentlige anliggende var politisk, men hvordan skulle man få de mennesker, der havde objektiv interesse i forbedring af arbejderklassens livsvilkår, i tale, hvis organisationen kun havde økonomi og politik på dagsordenen. Arbejderne havde (og har) andre behov, der som artiklens forfatter nævner tilfredsstillendes i danseknejper, spillebuler eller hos offentlige fruentimmere. For at organisationen kunne få tag i og støtte fra arbejderne, måtte den ikke blot være politisk i snæver forstand, men tage hensyn til hverdagslivets behov, »knytte an til de bredeste massers primitive og enkle dagligliv, deres små og banale ønsker i al deres forskellighed. Kun på denne måde kan det lykkes at få den objektive sociologiske proces til at flyde sammen med menneskenes subjektive bevidsthed, at tilintetgøre modsigelsen og kløften imellem de to.« (Wilhelm Reich: *Hvad er klassebevidsthed?* (da. overs.) Kbh. 1973, s. 21).

Jeg antyder selvfølgelig her en højaktuel venstrefløjsproblematik. Sørgeligt aktuelt må man sige, for endog store dele af den såkaldt »udogmatiske« venstrefløj har endnu ikke lært af historien. Derfor rammer Ernst Bloch også i dag præcist med sin kritik af KPD's propaganda:

»Die Revolution greift nicht nur in den Verstand, sondern ebenso in die Phantasie, die sozialistisch so lange unterernährt worden war. Sie greift gerade in die Phantasie des Verstands, in die ausserordentliche Spannung der prozessualen Wirklichkeit und dessen, was in ihr – als unsere Welt – noch nicht geworden ist. Die Nazis haben betrügend gesprochen, aber zu Menschen, die Sozialisten völlig wahr, aber von ihren Sachen zu sprechen.«

(»Kritik der Propaganda« (1937) i: Ernst Bloch: *Vom Hasard zur Katastrophe*. Politische Aufsätze 1934-1939. Frankfurt a/M 1972, s. 197)

Med erfaringerne fra *Arbejderforeningen (1853)* kan man på den anden side godt forstå, hvis der har været en del skepsis overfor sangforeningernes virksomhed, deres tendens til selvstændiggørelse, til først og fremmest at varetage egne (»upolitiske«) interesser – ja, til blot at bruge foreningerne som middel til at realisere ønsket om at oprette en sangforening.

Hvorom alt er opfordrede et eller flere anonyme medlemmer af *Københavns Arbejderforening* i juli 1858 til dannelse af en sangafdeling,¹⁷⁰ der stiftedes 17/8-1858.¹⁷¹ Denne sangforening afholdt mig bekendt ingen selvstændige koncerter, men har formodentlig deltaget i foreningens almindelige liv.¹⁷² Det sidste man hører til foreningen er en indkaldelse til ekstraordinær generalforsamling i slutningen af februar 1860,¹⁷³ hvor det formodentlig blev besluttet at udtræde (som forening) af *Københavns Arbejderforening*. Sangforeningens 23 medlemmer blev i april samme år optaget i *Arion*.¹⁷⁴

Endelig annonceredes et sidste sangforeningsprojekt i oktober 1865:^{174a}

»De Medlemmer, som maatte ønske at deltage i en af Foreningen paatænkt Sangforening, bedes tegne sig paa en bos Buddet beroende Liste. Øvelserne vil gratis blive ledede af en Musikkyndig, som velvillig har tilbudt Foreningen sin Tjeneste.«

Prøverne påbegyndtes 22/11-1865,^{174b} men selvom sangforeningen (som den eneste) tilbød sine medlemmer gratis undervisning, lykkedes det kun at holde koret i live i knap to måneder: i midten af januar 1866 blev det meddelt, at »Sangøvelserne ere af Mangel paa tilstrækkelig Deltagelse ud-

satte indtil videre«. ^{174c} Arbejderforeningens medlemsgrundlag var for ringe til at danne basis for en sangafdeling.

Det fremgår af denne skildring af sangafdelingernes historie, at de i høj grad var selvstændige foretagender, der mere eller mindre søgte lys hos arbejderforeningerne. Det var først og fremmest den flerstemmige sang, der interesserede afdelingernes medlemmer, hvad der understreges af et sæt udaterede »Love for Arbejdersangforeningen«, der formodentlig har været gældende for sangafdelingen i *Arbejderforeningen (1853)*. ¹⁷⁵ Foreningens formål var

»ved Indøvelse og Udførelse af flerstemmige Sange at bidrage til denne Musikgreens Udbredelse, og ved Extramøde forskaffe Medlemmerne af Arbejderforeningen en behagelig Adspredelse.«

I modsætning til de faglige kor og *Internationales* og den socialdemokratiske bevægelses kor fra 1870'erne og 1880'erne, hvor formålet var *at tjene de faglige eller politiske foreninger*, var det disse sangafdelingers første mål at fremme (mands)korsangen, og derudover kunne man så medvirke til underholdningen i arbejderforeningerne – som tak for husly o.lign. ¹⁷⁶

Alligevel kunne det være interessant at få klarlagt disse foreningers virksomhed nøjere, specielt med hensyn til repertoiret. Man kan forestille sig, at de i kraft af deres aktivitetsniveau – og tilsyneladende allestedsnærværelse i det mindste i *Arbejderforeningen (1853)* – kan have haft afgørende indflydelse på sang- og (især) melodivalg indenfor foreningerne. Karl Clausen nævner således, at tidens mandskorsang hyppigt afgav stof til folkesangen, ¹⁷⁷ men imidlertid eksisterer der mig bekendt ingen overleverede oplysninger om dette repertoire.

Sædler oplyser, at *Arions* sekretær i perioden 5/3-1855 til 3/9-1855 »er den eneste, der har noteret, hvad Sangkoret har indøvet Aften efter Aften« (s. 21). Han meddeler i festskriftet nogle af disse oplysninger, men kun ved sangenes numre, f.eks. »Nr. 16, 17, 18, 39 af de blaa og Nr. 2, 3, 4, 6, 7, 8, 9, 10, 11 bleve første Gang indstuderede.« – Der kunne være tale om sange fra Boisens sangbog (*Nye og gamle Sange af og til danske Folk*), der i samtiden kaldtes »den blå« efter omslaget, men det kan lige så vel være nogle af foreningens egne (håndskrevne) nodebøger. Jeg har prøvet at efterspore foreningens arkivalier, men har (endnu) intet kunne finde. *Arion* eksisterede indtil slutningen af 1960'erne, og foreningens sidste dirigent, pianisten Arne Nelsson oplyste at det meste af dette vist var blevet makuleret ved korets opløsning!

Jeg har i denne kortfattede sangkorshistorie undladt at nævne en enkelt sangafdeling, den første *Håndværkerdannelsessangforening*. Det skyldes, at den kun er repræsenteret med en sangbog og derfor som materiale snarere har plads i den sidste »aktivitetskategori«:

e) Sangbøger

Der eksisterer kun to egentlige sangbøger med tilknytning til arbejderforeningerne: *Sange indøvede i Haandværker Dannelses-Foreningens Sangforening*¹⁷⁸ og den hyppigt omtalte *Sangbog for Arbejderforeningen*.

Håndværkerdannelsesforeningssangbogen skal kun ganske kort omtales, idet den repertoiremæssigt knytter sig mere til sang(tekst)traditionen før 1848 end til den i forbindelse med grundlovskampen og de slesvigske krige; dens sange kan således næsten alle genfindes i den af A. P. Berggreen udgivne *Haandværker-Sangforeningens Visebog* fra 1847 (og -48)¹⁷⁹ og dermed siges at være stof, der *også* har kunnet indgå i den »reaktionære« *Håndværkerforenings* repertoire. Den er præget af de nationale sange fra 1820'erne og rummer som sine mest »avancerede« politiske bidrag skandinavistiske sange som f.eks. »*Unge genbyrds liv i Norden*«. Sangbogen indeholder overhovedet ingen melodihenviisninger.

Sangbog for Arbejderforeningen har en lidt uklar historie, idet der eksisterer tre forskellige udgaver, der alle på titelbladet har trykt »(Samlet i 1865)«, selv om en række af sangene i de to sidste udgaver stammer fra senere lejligheder. Første udgave udkom 18/2-1865, og det blev ved den lejlighed stillet i udsigt, at der ville udkomme endnu et hefte.¹⁸⁰ Wolfe kendte denne og den sidste udgave, da han skrev sit speciale – den sidste daterer han ud fra sangen »Paa Tschernings Fødselsdag 1868« [S.30] – og dvs. 12. december – til omkring nytår 1869.^{180a} Jeg har siden fundet endnu en udgave af sangbogen¹⁸¹, der tidligst kan være udkommet i april 1868, da der blandt dens sidste sange findes dateringen 27/3-1868. Hvorfor *Københavns Arbejderforening* så forholdsvis hyppigt udsendte versioner af sangbogen, kan der ikke gives forklaring på, selv om vi ved, at foreningen planlagde sangbogen til udgivelse i to hefter – sangbogen er som sagt en af de få kilder til foreningens historie på dette tidspunkt. Wolfe forsøger nogle »gæt«,¹⁸² men det ene, at den sidste sangbog kunne være »en lille afskedsgave til medlemmerne ved foreningens opløsning for at minde om de gode, gamle fester« (som han selv anser for temmelig søgt), bliver i hvert fald endnu mindre sandsynlig med anden udgave in mente – og afkræftes endeligt af den tidligere omtalte indbydelse til fest, fundet i *Socialisten* 1872. Snarere har foreningen »set frem til mange festlige sammenkomster i årene fremover«.

Sangbogens indhold er en væsentlig kilde til sangen i *Københavns Arbejderforening*. Jeg skal derfor anføre en oversigt over dette – dog med udeladelse af tidligere anførte sange:¹⁸³

1.-3. udgave

- S 1 »Kong Christian stod ved højen mast« (Ewald)
 S 2 »Der er et yndigt land« (Oehlenschläger)
 S 3 »Hvor bølgen larmer højt fra sø« (Wilster)
 S 4 »Moders navn er en himmelsk lyd« (Grundtvig)

2.-3. udgave

- S 11 For Kongen: »*De folk, der selv er højt på strå*« ([P. Chr.] Z[ahle])
 S 12 Fædrelandssang: »*For fødeland, for folk og drot*« (P. Chr. Zahle)
 M: »Til Mel. af Hornemann«
 S 13 Forårssang: »*Alt nu vårsolen glimter i sky*« ([P. Chr.] Z[ahle])
 M: »Du er rig, du er dejlig, o syd!«
 S 16 Til Nordens Kvinde: »*Vi har sagt det så tit, og du ved det så godt*«
 (Mads Hansen)
 S 19 Abraham Lincoln: »*At byde over millioner*« ([P. Chr.] Z[ahle])
 M: »Jeg hader den, som steg fra dybet«
 S 20 Ånd og Hånd: »*Tit 'ånden' så på 'hånden' ned*« ([P. Chr.] Z[ahle])
 M: »Vi sømænd gør ej mange ord«

3. udgave

Alle sangene, der kun er optaget i 3. udgave, stammer fra udtrykkeligt angivne lejligheder og findes opført under »aktivitetskategori« 2).

4.1 Teksterne

Håndværkerdannelsesforeningen

Foreningen er i materialet kun repræsenteret med én tekst, der kan udbyde det politiske indhold i Deins foran trykte sang. »*Der går en vældig ånd igennem tiden*« af Kristian Arentzen¹⁸⁴ fremhæver også friheden – i al abstrakthed, selvfølgelig – som løsenet på tidens problemer. Og vi møder frihedens modstandere »Beaumonden« (overklassen), men det fremgår ikke tydeligt af teksten, om den er vendt mod enevælde-aristokratiet eller det nye aristokrati, borgerskabet, der igennem sine repræsentanter, de nationalliberale tydeligt havde prøvet at lægge en vis afstand til håndværkerne og »folket« i det hele taget.

Arbejderforeningen (1853)

Mere vægt kan man tillægge de (ganske vist også få) tekster, der blev produceret til *Arbejderforeningen (1853)*. Her medvirkede borgerskabets digtere, Carl Ploug og H. C. Andersen, ligesom formodentlig Rimestad selv har

digtet til festlige lejligheder. Det har sandsynligvis ikke været i modstrid med de menige medlemmers ønsker, at disse forfattere tolkede foreningens ideologi, – ligesom der næppe inden for foreningen fandtes nogen modstand mod denne ideologi i det hele taget. En eventuel artikuleret opposition måtte man forvente at finde enten i *Folkevennernes Selskab*, der desværre ikke er repræsenteret med tekster i det foreliggende materiale, eller uden for foreningerne.

Som jeg allerede har været inde på, fik *grundlovskampen* fornyet aktualitet i 1854, hvor det reaktionære Ørsted-ministerium gennem udstedelse af en fællesforfatning 26. juli på det nærmeste genindførte enevælden, forhindrede trykkefriheden og afskaffede den almindelige værnepligt.¹⁸⁵ Med et sådan tiltag var det forståeligt, at koalitionen borgere-bønder-håndværkere stadig forekom berettiget. I »*Når danske mænd sig samle*« hedder det således:

Med Lov man Land jo bygger,
 Dog bedst med Frihedslov:
 Den Borgerdaad betrygger
 Og adler Bondens Plov; –
 Held os! Her i vort Rige
 Vi alt dens Frugter saae,
 Og trøstig nu vi sige:
 »De skal den lade staae!«

Af teksten fremgår ingen modsætning mellem borgerskab og underklasse, men derimod explicit udtalt til »de gyldne Sale«.

Netop denne krise havde samtidig befæstet *kongens* position som »folkets konge«, idet det efter regeringens store nederlag ved folketingsvalget 1. december 1854 takket være forskellige manipulationer var kommet til en åben konfrontation mellem Frederik VII og regeringen på statsrådsmødet 3. december. Herefter havde regeringen trukket sig tilbage, og det kunne se ud til – selvom kongens motiver sandsynligvis primært har været andre – at kongen var demokratiets fremmeste vogter. Derfor afholdtes hyldestøget 12. december, og derfor kobledes kongemagt og frihed bevidsthedsmæssigt endnu tættere sammen. Kongens position i »folkets« bevidsthed var i forvejen stærk og styrket (og blev det endnu mere senere) af nationalismen og de slesvigske krige: kongen var jo den personificerede nation. I den nævnte sang omtales Frederik VII da også som

Den eneste paa Jorden,
 som Folkets Røst forstaaer,
 For ham vor Friheds Værner ...¹⁸⁶

Foreningens *dannelsesprogram* står i centrum i en af Plougs sange:

Fordi med kunstrig Flid vor Haand
 Kan dagligt brød erhverve,
 Maa Hunger ei vor frie Aand
 Udmarve og fordærve.

I foreningen styrkedes ånden efter dagens slid

Her bænke vi os tyst i Qveld
 Om stille Læseborde.

H. C. Andersens (bestillings)sang er den eneste af sangene fra *Arbejderforeningen (1853)*'s repertoire, der omtaler håndværkernes *materielle vilkår* – men i form af ren småborgerlig idyl:

Mit Haandværk, selv om det gaaer smaat,
 Dog Huus og Hjem kan bære
 (...)
 Hurra! en driftig Haandværksmand
 Faaer let Fod under Bordet.

Skildringen kan uden at overdrive karakteriseres som uden hold i virkeligheden. – Det er sangen om den stræbsomme, men nøjsomme håndværker, der opfylder *sin* pligt i samfundet:

Med Tanken klar, med Sindet let
 Hver til sit Arbeid vandre.

Den bruger nationalismen som middel til den endelige harmonisering, hvor alt og alle samles i en højere enhed:

Os bliver fælles *Dannebrog*
 Og *Haandværksmand* at være!
 Forskjellig Dont, dog eens vor Stand,
 Til Statens Gavn og Ære.
 En stræbsom, ærlig Haandværksmand
 Er det en Lyst at være!

En enkelt tekst fandt ikke nåde hos *Arbejderforeningen (1853)*'s ledelse. I november 1854 (altså midt under den parlamentariske krise) meddeltes læserne af bladet, at »En Redaktøren tilsendt Sang, der begyndte med de Ord: 'At Slyngler hæves til Ærens Top', kan af flere Grunde ikke optages i Bladet«. ¹⁸⁷ Grundene kan være formodet frygt for konsekvenserne af at bringe sangen i den tilspidsede politiske situation (?), men også at teksten vel har været betragtet som i høj grad usømmelig: ikke alene er den vendt mod autoriteterne, den opfordrer også til i bogstavelig forstand at drukne sorgerne. (Men forudsætter man, at teksten har været alment kendt, kunne der også være en tredje mulighed: blot at bringe førstelinjen ville da være tilstrækkeligt til at gøre opmærksom på tekstens anvendelighed i den pågældende politiske situation – og samtidig kunne man undgå eventuelle repressalier gennem den redaktionelle afstandtagen).

Som helhed er foreningens tekster harmoniserende og tilslørende i forhold til de reelle samfundsmæssige modsætninger og vilkår. Tilsløringen sker gennem udeladelse af faktiske forhold, gennem præsentation af forestillingerne om »folket« som en enhed af fælles interesser, af friheden som almen-gode, via forestillingen om dannelse som en ikke-klassespecifik størrelse og endelig ved brugen af nationalismen, der som fælles og højere formål hæver sig over den daglige jordiske virkelighed. – Det postulerede fællesskab er imidlertid ikke blot postuleret, det havde også sin reelle baggrund i kampen for det borgerlige demokrati. Ganske vist var borgernes og bøndernes/håndværkernes interesser heri forskellige, men i kraft af fælles modstander blev det muligt at se bort fra indbyrdes modsætninger.

Københavns Arbejderforening

Også her er *grundloven* i centrum, mest udfoldet naturligvis i sangen til grundlovens 13. årsdag: »*Man hører tit: 'Jeg tretten ej kan lide*«. Grundloven er »Smaafolks Kæledægge«,

Det kommer af, den inden sine Vægge
Ej Forskel gør paa Rig, paa Høj og Lav,
Den delte Friheds-Gaven ud til Alle
Den spurgte kun: er Manden god og brav?
Da tør vi ham med Vælgernavnet kalde
Og dermed ham fuldstændig Valgret gav.

Og denne Ret er Hovedhjørnestenen
Hvorpaa vor Frihedsbygning sikkert staaer.
Ta'er man den bort, forandres hele Scenen
Og Frihedsgrunden faaer sit Banesaar.

Det betones, at grundlovens styrke består i bestemmelserne om almindelig valgret, her er frihedens og lighedens fundament. Den samme vægt på grundlovens valgretsbestemmelser fandtes i Overbys »*Jeg priser mer ...*«, der dog samtidig fremhævede, at »endnu skal der løsnestunge bånd«. Dette hentydede formodentlig til arbejderklassens materielle vilkår, men sikkert også til de dermed forbundne faktiske indskrænkninger mht. valgret og valgbarhed.¹⁸⁸ – I flere andre sange er grundlovens betydning understreget. »*Nu er der sjunget, og taler er*« fremhæver endnu en kvalitet ved den: foreningsfriheden, der var »et uvurderligt Gode«, da den var de politiske arbejderforeningers formelle basis.

Den *politiske tilknytning til »venstre«* fremgår utvetydigt af flere sange, således af »*Når vi vor grundlov følge vil*«:

Hjertet at ha'e paa rette Sted
Og saa en ærlig Haand paa Hjerte,

Det har vort »Venstre« at møde med,
 Det af Grundloven vi Alle lærte.
 Blot vi med »Venstre« følge med,
 Har Hjertet vi paa rette Sted.

Det gode forhold til og samarbejdet med bønderne får også en fremtrædende plads i sangen For Samfund mellem Land og By: »*Ved hver en købstad fordom stod*«:

Af Smaafolk baade her og der,
 Som slide maae for Føden,
 Af dem man venter sig især
 Gjensidig Hjælp i Nøden.

Vi rækker her en Broderhaand
 Jer i den bedste Mening,
 Og ønske *Eders* Samfundsbaand
 Maa styrke *vor* Forening.

Som tidligere nævnt muliggjordes samarbejdet med bønderne af, at de i det mindste på et afgørende punkt fremstod som en politisk progressiv kraft, i forfatningsspørgsmålet.

I flere af sangene fra *Københavns Arbejderforening* kan iagttages en klarere bevidsthed om medlemmernes egen sociale placering, således anvendes udtrykket »*småfolk*« tit. Tilsvarende findes indbyrdes *solidaritet* hyppigt som tema i teksterne: i form af »enighed« (»*Et træ, der vokser smukt i livets have*«) eller »broderhånd« og »brodersind« (Overbys sange).

»*Hånd og ånd*« behandles i Zahles tekst: »*Tit 'ånden' så på 'hånden' ned*«. Hvor den tidligere omtalte tekst af Ploug tenderede mod underordning og bagatelliseren af håndsarbejdet, finder vi her større vilje til solidaritet og accept af »håndens mænd« – også selv om dannelsen stadig har en central placering i foreningen:

Ja, 'Aand' og 'Haand' maa følges ad,
 Og sideordnet stilles.
 Og mødes ei med Vold og Had
 Og ingensinde skilles.
 Forenet udgjør de en Magt,
 Men tvedeelt sygner hen de,
 Og derfor er en trofast Pagt
 Imellem dem nødvendig.

En hel del af sangene understreger fortsat de demokratiske arbejderforeningers positive forhold til kongen (f.eks. »*Og dette skal være majestætens skål*« og »*Der hersked' en konge i Dana*«). I sangen For Kongen: »*De folk, der selv er højt på strå / har aldrig konger nødig*« udtrykkes fællesskabet mellem konge og fattigfolk direkte:

De Folk, der bryder Kongens Magt,
Vil ogsaa Smaafolk trykke.

Ligeledes indtager det slesvigske (læs: nationale) spørgsmål – bl.a. aktualiseret gennem krigen i 1864 – en væsentlig plads i mange tekster.

Endelig polemiserer to sange, »*Vi er en lille gemytlig kreds*« og »*Kom, Brødre, nu og drik en skål for vores nye hjem*«, mod Rimestads nystiftede *rene* dannelsesforening, *Arbejderforeningen af 1860*. Ikke mindst den førstnævnte giver en ret vittig beskrivelse af foreningens manglende demokrati, hvor diskussioner og fri debat var afløst af sagkundskabens belæring (diskussionsmøder organiseres først 1870-71),¹⁸⁹ og dens honette ambitioner og åbenlyse afhængighed af »de store«.

De fire forrest trykte sange kunne give indtryk af en ubrudt progression, en stadig stærkere erkendelse af egne kræfters styrke og af nødvendigheden af oprør mod det unge borgerlige demokrati, der hurtigt viste sig at være et klasseherredømme. Ved en vurdering af materialet fra *Københavns Arbejderforening* som helhed viser det sig imidlertid, at den sang, som et sådant indtryk især er funderet på: »*Jeg priser mer end guld og diamanter*«, er temmelig enestående både i foreningen og for U. P. Overbys del af foreningens sangrepertoire. Sangene fra 1860'erne afspejler stort set ikke de tanker, der lå bag Rejnholdt Jensens reform, men afspejler derimod nok den bevidsthedsmæssige udvikling, der fandt sted i arbejderklassen som helhed – en udvikling, der ifølge Henry Bruun er karakteristisk ved »en til Haabløshed grænsende Resignation«.¹⁹⁰ I mange af sangene gives udtryk for afmagt og manglende tro på fremtiden. Man skuer tilbage, hylder f.eks. de gamle frihedsforkæmper, major L. M. Müllen og A. F. Tscherning, men det fremgår også – af f.eks. »*Den unge lever stolt og glad*« – at

Det nytter ei, de gamle Mænd
Om gamle Store sjunge,
Naar Echo svarer ei igjen
Fra Brystet hos de Unge.

I *Københavns Arbejderforenings* sange genfindes de i forbindelse med *Arbejderforeningen (1853)* fremanalyserede temaer. En række forskelle i behandlingen af disse temaer kan iagttages, selv om man pga. det forholdsvis begrænsede materiale, der er til rådighed fra *Arbejderforeningen (1853)*, nok skal være forsigtig med at drage alt for skarpe konklusioner. På den anden side er det under hensyn til kendskabet til foreningernes historie og indhold i øvrigt muligt at påpege nogle *tendenser*.

I teksterne fra *Københavns Arbejderforening* optræder sociale vilkår mindre tilsløret og harmoniseret end tidligere, selvom man kun kan finde en

P. Chr. Zahle (1825-1898)

Cand. theol. 1850. Folketingsmedlem i flere perioder mellem 1853 og 1881, hvor han tilsluttede sig Tscherning-fløjen af bondevennerne. I 1870'erne tilknyttet Det forenede Venstre og efter dets deling 1878 Bergs gruppe. Formand for *Københavns Arbejderforening* 1860-64. Her var han en flittig producent af lejlighedssange. Grundlagde 1871 »Folketidende« i Ringsted, som han redigerede til 1877. Præst 1879-96. Foto 1867 KB.

polarisering i form af modsætningen rig-fattig og langt fra en egentlig klasse-bevidst erkendelse. Men bevidstheden om at »småkårs folk« har andre interesser end det dannede byborgerskab har sammen med det for foreningen langt vigtigste spørgsmål: de borgerligt demokratiske rettigheder ført til en klar politisk opslutning bag »venstre«. Grundloven indtager en lige så central plads her som i *Arbejderforeningen (1853)* og tilmed konkretiseres dens kvaliteter: almindelig valgret og foreningsfrihed. Man kan dog ane en begyndende skeptisk holdning til det borgerlige demokrati: de formelle rettigheder kræves realiseret.

4.2 Melodierne

Melodistoffet er i høj grad fælles for samtlige arbejderforeninger og skal derfor behandles under et. Der er i alle oplyste tilfælde, hvor det drejer sig om sange skrevne til foreningerne, tale om *kontrafaktur*.

Ved kontrafaktur forstås »das Dichten neuer Texte zu vorhandenen Formen und Melodien«,¹⁹¹ hvilket svarer til én af betydningerne af begrebet *parodi*. Man kunne derfor – som f.eks. Inge Lammel¹⁹² – anvende betegnelserne kontrafaktur og parodi i flæng, hvis det ikke var fordi man siden det 19. århundrede ved termen parodi har forstået karikatur af et forlæg i satirisk øjemed,¹⁹³ og ikke mindst fordi parodi herefter omgangssprogligt kun anvendes om den komiske og satiriske efterligning. Og i forbindelse med arbejderbevægelsens musikhistorie bliver en skelnen efter min mening uomgængeligt nødvendig, hvis man vil gøre sig et begreb om bevægelsens sang- og musikpraksis. Her optræder nemlig både tekster, der i en eller anden forstand forholder sig parodisk til sit forlæg, og tekster, der blot anvender en kendt melodi uden hensyn til dens oprindelige kontekst og indhold (= kontrafaktur).

Lammels bog indeholder flere eksempler på parodi, bl.a. »*Arbeiter-Stille-Nacht*« (s. 130 f.) og tre parodier på »*Die Fane hoch*« (s. 211 f.). – I Danmark kendes over den første tekst/melodi Mylius-Erichsens verdslige julesalme »*Glade jul, dejlige jul / grøn er sommer...*« udkommet 1899 og optaget i *Arbejdersangbogen 1926*. I arbejderbevægelsens sangbøger fra før 1900 findes f.eks. »*Der er et land, en lille plet på jorden*« med titlen Proletarens Fødelandsang, hvor melodien (»*Der er et land ...*«, selvfølgelig) er med til at understrege sangens karikatur og kritik af Boyes oprindelige tekst og det den står for.¹⁹⁴

Der er en indlysende fordel forbundet med at nye tekster skrives over kendte melodier: det betyder, at den nye tekst hurtigt kan udbredes og læres, blot selve teksten foreligger trykt. I arbejderbevægelsen – især den tidlige – kunne det også være nødvendigt af en anden grund, idet komponister kun yderst sjældent stillede deres kvalifikationer til rådighed for bevægelsen.¹⁹⁵ Det er ligeledes tvivlsomt, om der i arbejderforeningerne fandtes musikkyndige, der ville og kunne skrive melodier til foreningernes tekster, men først og fremmest har det dog været af betydning – som mange gange i arbejderbevægelsens historie – at (hovedparten af) teksterne kun var beregnede til at blive sunget ved en enkelt lejlighed. *Københavns Arbejderfore-*

nings sangbog kan på den anden side måske ses som udtryk for et ønske om at opbygge et eget sangrepertoire, men foreningens ressourcer var som bekendt på alle områder meget begrænsede, og endelig har man vel her – som andre steder – overhovedet ikke oplevet det som problematisk at benytte »andres« melodier i sin egen sammenhæng.

I arbejderforeningernes anvendelse af kontrafaktur ligger for så vidt intet usædvanligt – også i dag skrives festlyrik oftest til alment kendte melodier – og det var i det hele taget en ganske almindelig praksis omkring århundredets midte. Om 3. udgave af Boisens sangbog¹⁹⁶ skriver Karl Clausen således:¹⁹⁷

»... endnu spiller de forhåndenværende søms princip en væsentlig rolle (og spiller i folkesang altid en større eller mindre rolle): en stor del af sangene er skrevet til kendt melodi, eller får tildelt kendt melodi. Yndede er nu som før: Danmark, dejligt vang og vænge, Vi sømænd gør ej mange ord; Weysemelodierne: Kommer hid, Hvor bølgen larmer, Der er et land (...) Også Zinck, Kuhlau, Gade, H. Rung, R. Bay, Gebauer, E. Hornemann o.a. tjener som melodiforlæg; det samme gør svenskerne Lindblad, Crusell, tyskeren Stunz m.fl.«

I denne oprensning kan stort set findes de melodier og komponister, der er repræsenterede som eller med melodiforlæg til arbejderforeningernes sange. Og selv om man ikke kan sige noget med sikkerhed mht. hvilke melodier, der er blevet anvendt til de mange sange uden melodiangivelse, må man antage, at melodivalg i hovedsagen er blevet foretaget inden for rammerne af det nævnte repertoire.

Materiale

En række af de melodier, der er henvist til som forlæg til arbejderforeningernes lejlighedssange, skal i den følgende analyse lades ude af betragtning. Det gælder således *Ranilds første vise*, der er annonceret på en måde, der giver grundlag for at formode, at melodien ikke har været almindelig kendt og brugt i foreningerne: sangen er »Forlangt indrykket« i et foreningsblad og melodiangivelsen sker med henvisning til en bestemt melodisamling. Det tyder på, at det har været nødvendigt at oplyse medlemmerne af *Københavns Arbejderforening* om, hvor de kunne finde melodien, hvis de ønskede at lære den.¹⁹⁸ En anden melodi: »Jeg hader den, som steg fra dybet« har ikke kunnet identificeres, og endvidere kan »Der boede en konge i Lejre« (der rettelig må være »Der var en konning i Lejre«¹⁹⁹) være sunget på mere end én melodi.²⁰⁰ Af de øvrige melodiforlæg stammer »Hvis et godt råd I følge kan«, »Du er rig, du er dejlig, o syd« og »Hr. Peder kasted' ...« musikalsk set fra syngespils- og romancetraditionen. Den første er en march fra DuPuy's klassiske syngespil *Ungdom og Galskab* og hører (tekstligt) nærmest hjemme blandt klubviserne fra slutningen af det 18. århundrede,

de to andre har begge nationale/nationalistiske temaer. Og endelig kan »*Der var engang en tapper mand*« placeres blandt klubviserne.

De resterende melodiforlæg har deres oprindelse i tilknytning til nationalismen-skandinavismen.²⁰¹ Det er ikke blot de fleste forlæg, der stammer herfra, men blandt dette repertoire findes også de melodier, der hyppigst er blevet anvendt som forlæg i arbejderforeningernes praksis. Ikke mindst »*Der er et land ...*« og »*Vi sømænd gør ej mange ord*« har været brugt med flid.²⁰² Denne gruppe melodier – »*de nationale*« – må derfor betragtes som *det* basale melodirepertoire i de københavnske arbejderforeninger. Det afviger som anført på ingen måde fra det repertoire, der findes i samtidens kendte sangbøger – og i særdeleshed ikke fra Boisens *Nye og gamle Viser ...*, der var »mellemligstidens vigtigste sangbog«.²⁰³

Analyse

Det nationale melodirepertoire er i hovedsagen kendetegnet ved de samme musikalske træk, som blev fundet ved analysen af »*Der er et land ...*«. Melodierne kan (uanset taktart) generelt karakteriseres som *marchagtige*, – mindre marchprægede melodier vil som tidligere omtalt ofte tilnærme denne karakter, når de som i arbejderforeningerne anvendes som fællessange.

Nogle af melodierne burde måske benævnes *hymner* det gælder f. eks. »*Der er et yndigt land*«, »*Kong Christian ...*«, »*Vift stolt ...*« og til dels »*Mens Nordhavet bruser ...*«. De er bredere i karakteren end marcherne og heller ikke så præget af ottendedels-punkteringer som disse, men derimod overvejende af fjerdedels-bevægelse brudt af fjerdedels-punkteringer. Man kan imidlertid meget vel – som f. eks. János Maróthy – anskue hymnen som nærtbeslægtet med marchen.²⁰⁴ Det er i det mindste tilfældet for de her nævnte, der derfor bedre kunne betegnes *march-hymner*.

Karakteristiske stilelementer i det nationale melodistof er:

1) »*Optaktighed*«:

Sangene er prægede af »an ascending upbeat course«,²⁰⁵ rytmisk dominerer optaktstrukturer og i det hele taget punkteringer og dobbeltpunkteringer. De rytmiske optakter kompletteres ofte af »funktionelle optakter«,²⁰⁶ dvs. underlægges den harmoniske progression V – I. Sangene begynder således tit både metrisk og tonalt på optakten, typisk på kvinten med efterfølgende kvartspring opad.

a) »Der er et land ...« (Weyse 1826)

Handwritten musical notation for the first example. It features a treble clef, a common time signature (C), and a key signature of one flat (B-flat). The melody is written on a single staff. There are three asterisks (*) above the first three notes. The lyrics are written below the staff.

Der er et land, dets sted er højt med Nordens

b) »Vi sømænd går ej mange ord« (anonym vandremelodi)

Handwritten musical notation for the second example. It features a treble clef, a 3/4 time signature, and a key signature of two flats (B-flat and E-flat). The melody is written on a single staff. The lyrics are written below the staff.

Vi sømænd går ej mange ord

c) »Den gang jeg drog af sted«

Handwritten musical notation for the third example. It features a treble clef, a common time signature (C), and a key signature of one sharp (F#). The melody is written on a single staff. The lyrics are written below the staff.

Den gang jeg drog af sted min pige it-te med

d) »Mens Nordhavet bruser ...« (L. M. Ibsen 1842)

Handwritten musical notation for the fourth example. It features a treble clef, a common time signature (C), and a key signature of one sharp (F#). The melody is written on a single staff. The lyrics are written below the staff.

Mens Nord-ha-vet bru-ser med fjeld-bygt strand

2) fanfareagtige motiver og markeret melodisk linjeføring i øvrigt, baseret på treklangsmelodik med ingen eller få harmonifremmede toner:²⁰⁷

a) »Længe var Nordens ...« (R. Crusell omkr. 1825)

Handwritten musical notation for the fifth example. It features a treble clef, a common time signature (C), and a key signature of one flat (B-flat). The melody is written on two staves. There are asterisks (*) above the first, second, and fourth notes of the first staff. The lyrics are written below the staves.

Længe var Nordens her-li-ge stans-me spaf-tet i tren-de
syg-nen-de skud tyk-ke-ske sul fra de frem-met-tes bord

b) »Vift stolt på Codans bølge« (R. Bay omkr. 1820)

Vift stolt på Co dans bet-ye, blod-rø-de Dan-ne-brag! Din
ghens ej nat skat des-ye Du o-ver i-let-te sne-ved

c) »Der er et yndigt land« (H. E. Krøyer omkr. 1835)

Der er et yu-digt land

d) »Kong Christian stod ved højen mast« (Anon. mel. i dansk tradition fra omkr. 1770)

Kong Chri-stian stod ved hø-je-n mast
et 40-tus ljetim ej høje-ne brøst

3) store spring, specielt sekst og oktav:²⁰⁸

a) »Der er et land ...«

ej po-fens høje-je svømmer nær det's nam men søen
det er in-ter-pret på jør-ten
plet vel-af-vel-ser-ne yro!

b) »Vi sømænd gør ...«

de stør-ste skæl-mer fa-re.

c) »Unge genbyrds liv...« (J. H. Stuntz)

Un-se gen-byrds liv i — Næ-lem; rost fra vo-re fæd-res grav
 bry-der im-deus ba-ner af Vit du bre-de stæd. hids
 mor-de o-ver nu-nids kla-re slæg

d) »Den gang jeg drog af sted« (E. Horneman 1848)

og hvis jeg ih-ke ful-der, kom-mer jeg nok ygm i-,en. Ja,
 var der im-,en fa-re, så Hæ-ru, mæ-ra, mæ-ra

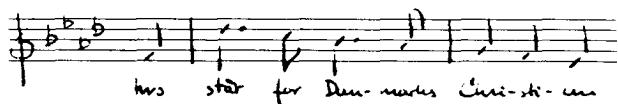
e) »Vift stolt ...«

ej ly-net dog ned-stog dit ly-se kom bar læ-vet

f) »Der er et yndigt land«

det stæ med ore-de bop-,e

g) »Kong Christian ...«

De nationale melodiers stilproveniensen findes i den franske revolutions sange og musik, der især udvikledes i 1790'erne. Det typiske og ofte repeterede eksempel er *Marseillaisen*, der slog igennem som de(n) borgerlige revolution(er)s populære melodi par excellence. Revolutionsmusikken er

»Et idiom, hvis anvendelse i revolutionens tjeneste man meget vel kan forstå: stilen er militærisk, martialsik, og samtidig enkel og fattelig: folk kunne uden videre synge med; stilen havde appel til masserne«²⁰⁹

Melodierne er i det foregående hyppigt blevet benævnt nationalmelodier. Det har sin begrundelse i almindelig praksis,²¹⁰ der for sin del skyldes, at melodierne og de originale tekster i deres oprindelse synes tilordnede en *national* strømning. Det musikalske idiom, melodierne betjener sig af, er imidlertid ikke specielt nationalt (dansk/skandinavisk), men *internationalt*, men kunne anvendes af den nationale rørelse, i den nationalistiske ideologi, fordi nationalismen – tilsyneladende paradoksalt – heller ikke væsentligst var funderet i nationalitet, men i klassespecifitet. Nationalismen var som tidligere omtalt ikke en abstrakt størrelse, men en historisk specifik form for ideologisk røgelse, reelt begrundet i borgerskabets økonomiske og politiske interesser. Det lyrisk-heroiske marchidiom blev brugt nationalistisk, men var primært og principielt borgerligt. Marchstilen var altså ikke blot »an expression of indirect and abstract collectivity, that is, an expression of 'national ideals'«, som det hedder hos Maróthy²¹¹, men udtrykte eller brugtes og kom i sin brugssammenhæng til at udtrykke et kompleks af borgerlig ideologi: først og fremmest det politiske, borgerligt-demokratiske kompleks.

Det kan da ikke undre, at arbejderforeningerne betjente sig af denne del af det borgerlige melodistof. Dels var foreningerne under liberal-demokratisk ledelse og præget af en tilsvarende (skønt til tider radikal-demokratisk) ideologi og måtte derfor anvende det af liberale borgere – og bønder – i almindelighed til politiske formål foretrukne melodistof. Ligesom arbejderklassen ikke var stærk nok til at danne sine egne klasseorganisationer og måtte organisere sig under borgerlig ledelse, således kunne den heller ikke frigøre sig fra de dominerende klassers kultur. Men anvendelsen af de borgerlige march-melodier faldt også på anden vis i tråd med arbejderforeningernes virke som »friheds første faste stok«,²¹² som forkæmpere for den

demokratiske grundlov. Melodiernes musikalske vokabular var i den grad sammenvævet med det borgerlige revolutionære røre, at de i samtiden umiddelbart kunne forstås som udtryk for et borgerligt revolutionært standpunkt²¹³ – og dét næsten i højere grad end de til melodierne oprindelig tilknyttede tekster, der på grund af enevældens stærke politiske repression måtte blive forholdsvis forsigtige (og derfor ofte blot nationalt skønmaleriske). Arbejderforeningernes brug af de borgerlige »national«-melodier betød da en ekstra styrkelse af foreningsteksternes ideologiske budskab. Ved hjælp af det musikalske medium, det borgerligt revolutionære marchidiom formidledes det ideologiske budskab på endnu et plan: som *musik* i en vis forstand abstrakt, men alligevel konkret sanseligt og umiddelbart perciperbart, følelsesmæssigt appellerende, stemningsskabende og samlende.

5. »Snart dages det brødre ...«

»En Deel af den Sværm, der var trængt tilbage til Trianglen, var nemlig, stadig voxende i Antal underveis, gaaet omad Strandveien og ind paa Østerfælled, og denne Hob, som for største Deelen bestod af frakkekledte Personer, gik nu Arm i Arm som i en Procession over Østerfælled lige mod Blegdamsfælleden, som det syntes i den Hensigt at trænge ind paa denne, idet den afsang Socialistmarschen og med Kraft gjentog Omkvædet: 'Til Arbeidet, Liv eller Død!'«²¹⁴

Politiets beretning om det berømte »Fælledslag« 5. maj 1872 vidner om den hastighed, hvormed U. P. Overbys sang fandt vej til og genklang i den københavnske arbejderklasse. Den var først blevet sunget i *Internationale* ved nytårsfesten 1871-72²¹⁵ og udkom i løbet af 1872 som skillingstryk i hele tre oplag. I 1873 tryktes fjerde oplag og den præsenteredes for første gang i en sangbog, *Den internationale Arbejderforenings Visebog*.²¹⁶ Femte oplag udkom året efter og siden er den indgået som en uadskillelig del af de fleste danske socialistiske sangbøger og oversat til flere sprog – og stadig sunget på Chr. Joseph Rasmussens melodi.

Blandt årsagerne til den hurtige udbredelse af »Snart dages det brødre ...« må først og fremmest nævnes den politiske og især faglige organiserings gennemslag i 1870'erne, der tidligere er begrundet i lavsophævelsen og de drastisk forværrede levevilkår i slutningen af 1860'erne. Sangen blev sunget ved snart sagt alle arbejderbevægelsens møder²¹⁷ og teksten udtrykte da også et af *Internationales* og Pios højst prioriterede mål i begyndelsen af 1870'erne: skabelsen af en indre klassesolidaritet. Overby havde formuleret den forarmede og opsplittede arbejderklassens situation og behov præcist og rammende – hans sang var derfor brugbar for både arbejderorganisationen og arbejderklassen. Men heri kan ikke ligge hele forklaringen på *Socialist-*

marchens hurtige og omfattende popularitet. Andre tekster var i lige så høj grad udtryk for tidens arbejderbevidsthed og blev lige så flittigt og systematisk indøvet og anvendt ved arbejderbevægelsens møder. Selvfølgelig har sangens udbredelse været afhængig af tekstens indhold og udformning og tilstedeværelsen af effektive distributionskanaler, men det er lige så indlysende, at »der Wirkungsgrad eines Arbeiterliedes hing wesentlich von der gewählten Melodie ab«. ²¹⁸

Hvad var da det særlige ved Chr. Joseph Rasmussens melodi? Den var godt nok slagkraftig og appellerende, men der fandtes andre tekster fra arbejderbevægelsens første år med samme eller tilsvarende indhold som Overbys, der blev sunget på melodier i samme marchidiom. F. eks. anvendtes »*Der er et land ...*« overmåde hyppigt, og selv om »*Snart dages det brødre ...*« måske er nemmere at synge og hurtigere lært end denne, så havde »*Der er et land ...*« jo mange år på bagen og var særdeles velkendt. Tekster skrevet til Weyses melodi ville derfor have kontrafaktorens fordele, når det gjaldt om at vinde udbredelse. Men netop det, at melodien til »*Snart dages det brødre ...*« på det nærmeste var ukendt og samtidig komponeret i en velkendt stil, tror jeg blev afgørende for sangens udbredelse.

Det kunne synes at rumme en modsigelse, at på den ene side udbredes en sang lettest og hurtigst, hvis den er skrevet til en i forvejen alment kendt melodi og på den anden side får en sang størst gennemslagskraft, hvis dens melodi er ukendt, original! Men tag eksemplet »*Der er et land ...*« igen: dels var den oprindeligt en fædrelandssang, en del af borgerskabets og nationalismens traditionsgods, og kan derfor formodes at »medslæbe« ideologisk indhold fra fædrelandssangen. ²¹⁹ Og desuden var melodien blevet anvendt til så mange forskellige tekster, at det kunne tænkes at svække en fast identifikation af det indhold med melodien. I modsætning hertil udgør tekst og musik en enhed i tilfældet »*Snart dages det brødre ...*«. Melodien var ganske vist skrevet til en katolsk lejlighedssang, men må af netop den grund formodes at have været stort set ukendt. Hverken tekst eller musik har tidligere været knyttet til nogen i arbejderklassen og arbejderbevægelsen kendt melodi eller sang, men »hørte sammen« fra starten. Det betød, at tekst og melodi hver for sig og sangen som enhed af tekst og melodi utvetydigt kunne fremstå som arbejdernes og *Internationales* egen sang. Sangen kunne hermed få sin betydning som den danske arbejderklassens første klart definerede *modsang*, den var arbejderklassens eget værk og ejendom, ikke et mere eller mindre formidlet »lån« fra den borgerlige kultur. Det er velsagtens i bevidstheden om det – og fordi sangen som sagt artikulerede den sociale protest og solidariteten som program på en måde, der var tilfredsstillende og vedkommende for arbejderklassen og i overensstemmelse med klassens latente behov og bevægelsens sociale og politiske program – at sangen i

Socialistiske Sange.

Nr. 1:

Socialisternes Marsch

Pris: 4 Skilling.

København,
forlagt af S. Brüg,
Gøttersgade 55.

Lægt hos S. Christensen.

Maestoso.

Snart da: ges det Dyr: dre det lys: ner i Øst til

Ar: be: det frem: ad, i Ror! man haa: ner den Gat: ti: ges

e: ne: ste Trøst: vor Ret: til at le: ve paa Jord; man

de: ler vor Fri: hed, be: stæ: rer vort Brød; til

Ar: bej: det! Liv el: ler Død!

Socialisternes Marsch.

Snart dages det Brødre, det lysner i Øst —
 Til Arbejdet, fremad i Kor!
 Man haaner den Fattiges eneste Trøst:
 Vor Ret til at leve paa Jord;
 Man deler vor Frihed, befkærer vort Brød;
 Til Arbejdet! Liv eller Død!

Martusjunders Nag paa vor Nakke blev lagt,
 Vi bar det og tav i vor Nød,
 Men er vi de Mange, saa være det sagt,
 Vi ferdrer det daglige Brød.
 Samdrægtige gaar vi i Særg og i Nød,
 Til Arbejdet! Liv eller Død!

Til Trælle i Sind og til Slaver af Guld,
 Den voxende Slægt fostres frem,
 Og Jorden saae albrig saae usfelt et Kulb,
 Som det der paa den nu har Hjem;
 Man raner vor Lykke, bestjærer vort Brød —
 Til Arbejdet! Liv eller Død!

Vor Arne er kold og vori Hjem kun et Skjul
 For Trængsler og Løvetragt og Savn;
 Vor Jodræt man fængsler i Bur, som en Fugl,
 Og kaster Foragt paa vort Navn —
 Vi levnes kun Hadet, den ulmende Glød —
 Til Arbejdet! Liv eller Død!

Rigmændene fores ved Arbejder-Slib
 Og Præsterne spører os frem
 Til Pøse af Svovl paa den yderste Lid —
 Naar ikke vi offre til dem;
 Vi bygger en Guldgrav, Tyranner! for Brød —
 Til Arbejdet! Liv eller Død!

Det knager i Samfundets Fuger og Baand —
 Lad falde, hvad ikke kan staa —
 Men ræk mig, o, Broder! din barkebe Haand
 Føer i Løgn og af Sult vi forgaae —
 En Bygning vi rejser til Skjærm i vor Nød;
 Til Arbejdet! Liv eller Død!

mange sangbøger placeres som den første sang overhovedet. Arbejderne kunne identificere sig med denne sang mere end med nogen anden, det var en sang, der tilhørte arbejderklassens og arbejderbevægelsens *egen* historie.

Men alligevel er sangen ikke blot en modsang, men også en *medsang*, ja, et »lån« fra den borgerlige kultur. Det er nemlig ikke til at komme udenom, at melodien er skrevet i det borgerlige marchidiom, komponeret i samme stil som »*Der er et land ...*« og de andre »nationale« melodier, som kendes fra de københavnske arbejderforeningers historie. Dette musikalske idiom må imidlertid ikke forstås som entydigt værende i modstrid med den tidlige arbejderbevægelses indhold i øvrigt. Den var præget af håndværkere og andre faglærte arbejdere, der bevidsthedsmæssigt domineredes stærkt af de feudale lavstraditioner, subsidiært den tidligt-borgerlige ideologi, som den kendes fra arbejderforeningerne. Det kunne derfor ikke lade sig gøre med ét slag at skabe en revolutionær socialistisk bevægelse, det var først nødvendigt »at føre arbejderne ind i det borgerlige samfund som forstadie på vejen til et kommende socialistisk samfund«, at »borgerliggøre« arbejderklassen.²²⁰ Hertil tjente arbejderforeningerne og foreningskulturen, og denne opgave videreførtes – men i stærkt radikaliseret skikkelse af *Internationale* og *Socialdemokratiet*. Den borgerlige musikalske stil kunne derfor bruges af både de københavnske arbejderforeninger og den tidlige socialistiske bevægelse. »*Snart dages det brødre ...*« markerer derfor på én gang den tidlige arbejderbevægelses *kamp mod borgerskabet*, mod fattigdom og undertrykkelse og for klassesolidaritet, selvstændighed og klasse(mod)organisering, og *kamp for borgerskab*, for borgerlige rettigheder.

6. Konklusion

Arbejderklassens og arbejderbevægelsens opståen og udvikling er uløseligt forbundet med den kapitalistiske produktionsmådes gennemslag og forløb. Derfor kan hverken arbejderklassen eller arbejderbevægelsen anskues eller forstås isoleret fra en betragtning og forståelse af det borgerlige samfund. Tilsvarende kan arbejderkulturen også kun forstås i dens afhængighed af, samspil med og eventuelle distancering fra den omgivende borgerlige kultur.

I artiklen er det forsøgt at beskrive den sangpraksis, der foregik i de københavnske arbejderforeninger efter 1848, den første organisering af danske arbejdere overhovedet, i sin sammenhæng med det borgerlige samfund og den borgerlige kultur. Organiseringen fandt sted på et tidspunkt, hvor borgerskabet netop havde erobret og var ved at konsolidere sig som landets politiske magt. På grund af den danske kapitalismes i europæisk

sammenhæng tilbagestående stade var byarbejderklassen og ikke mindst en egentlig industriarbejderklasse kun et marginalt fænomen i det danske samfund. I perioden før 1870 var det borgerlige samfund hverken materielt, klassemæssigt eller ideologisk så vidt fremskredent, at arbejderklassen kunne optræde som en selvstændig faktor i dette samfund, og derfor måtte den første organisering af arbejderklassen ske efter retningslinjer udstukket af det liberale borgerskab. Arbejderforeningerne etableredes primært som borgerligt-liberale dannelsesforeninger, men i og med foreningernes aktive rolle i kampen for det borgerlige demokrati blev dannelsesrammen imidlertid overskredet. Hovedparten af arbejderforeningerne havde blandt flere andre funktioner det politiske mål at fastholde borgerskabet på det forholdsvist vidtrækkende liberale demokrati, der var fastslået med grundloven af 5. juni 1849. Men arbejderforeningerne gik på trods af et enkelt radikalt forsøg på intet tidspunkt ud over det borgerlige demokratis eller den borgerlige offentligheds rigide rammer.

Arbejderforeningernes medlemmer fra arbejderbefolkningen fandtes især blandt den opadstræbende del af arbejderklassen, blandt faglærte håndværkere og især blandt faglærte med gode udsigter til at forlade arbejderklassen og opnå selvstændig status som mester. Foreningernes »tilbud« til disse medlemmer var gennem dannelsesvirksomheden, den politiske oplysning og aktiviteten som forkæmpere for demokratiet at op-drage arbejderne til borgerskabets »kulturelle og politiske niveau«, op-drage dannede statsborgere og kæmpe for politisk lighed som vælgere. Men foreningerne kunne ikke imødekomme arbejderklassens vigtigste behov: afskaffelse af den stadig voksende materielle nød og etablering af en indre klassesolidaritet, der var blevet endnu mere presserende under det »organisatoriske anarki«, der fulgte på lavsvæsenets ophævelse. Derfor blev arbejderforeningerne som helhed af ringe betydning, og langt størstedelen af arbejderklassen sluttede sig ikke til foreningerne. Først *Internationale* formåede, efter at de voldsomme forværringer af levevilkårene i slutningen af 1860'erne havde ført til et begyndende røre og strejkeaktivitet på arbejdspladserne, at samle større arbejderskarer – men netop med udgangspunkt i arbejderne mest påtrængende materielle behov.

De økonomiske, politiske, ideologiske og sociale forhold fandt deres (i snæver forstand) »kulturelle« pendant i de københavnske arbejderforeningers sangpraksis. Lige så vel som dele af arbejderklassen i klassens konstitueringsfase måtte organisere sig under borgerlig ledelse og i organisatoriske og ideologiske rammer sat af det liberale borgerskab, lige så vel måtte det »kulturelle udbud« bestå i former for den dominerende og forhåndenværende borgerlige »kultur«. Inden for arbejderforeningerne fandtes organiseret sangaktivitet i form af sangafdelinger skabt efter model af de

borgerlige korforeninger. Foreningernes egne sange betjente sig i helt dominerende grad af det borgerlige, »nationalistiske« marchidiom, der var opstået i forbindelse med den første borgerlige revolution i Frankrig og i sin historie tæt knyttet til den borgerlige frihedsideologi og i Danmark i særdeleshed til den fremherskende nationalistiske ideologi. Teksterne beskæftigede sig i hovedsagen med foreningernes virksomhed, kampen for det borgerlige demokrati og det i snæver forstand »politiske« univers, foruden at være prægede af tidens nationale røre. Man kan svagt iagttage en udvikling i teksterne svarende til foreningernes politiske udvikling: efterhånden sluttes helt entydigt op bag det politiske venstre og efter 1865 bag Tscherningfløjen af venstre, og man kan ane en begyndende skepsis over for det borgerlige demokrati og utilfredshed med dets begrænsninger, der kan begrundes i misforholdet mellem dets formelle og dets reelle indhold (om nogen overskridelse af parlamentarismens rammer er der dog ikke tale).

Den sociale udviklings præg på teksterne kan iagttages i form af en langt mere resignerende holdning i tekster fra slutningen af 1860'erne end i de grundlovsoptimistiske tekster fra begyndelsen af 1850'erne. Sociale forholds prægning af tekster og sange ses dog tydeligst ved sammenligning af de første arbejderforeningers tekster med artiklens eksempel på en sang fra *Internationales* tidligste år, arbejderbevægelsens formodentlig ældste »egen« sang: »*Snart dages det brødre ...*«, der af den grund er medtaget og behandlet i artiklen. Den sociale nød var i perioden vokset uhyggeligt og borgerskabet havde ikke indfriet sine politiske løfter fra grundlovs kampen: den optimistiske tro på parlaments- og dannelsesforanstaltninger som middel mod de ulidelige levevilkår afløstes af skildring af den materielle nød (der næppe fandtes omtalt i arbejderforeningernes sangrepertoire), borgerskabet fremstilledes ikke længere som allierede, men som modstandere, undertrykkere og årsagen til nøden, og endelig anvistes klassesolidaritet som den nødvendige betingelse for handlen og modstand. »*Snart dages det brødre ...*« blev langt mere kendt end de i artiklen i øvrigt nævnte sange, hvilket skyldtes tekstens realistiske og solidariske artikulering af arbejderklassens egen situation og egne behov, den appellerende melodi, der i kraft af ikke at have været kendt før entydigt kunne identificeres med arbejderbevægelsen og arbejderklassens kollektive kamp, selv om melodien ikke med hensyn til musikalsk stil adskilte sig fra det gængse borgerlige marchidiom. Og hermed illustrerer sangen samtidig, at den socialdemokratiske bevægelse ikke blot kæmpede mod borgerskabet, men også – nødvendigvis – kæmpede for at indgå i det borgerlige samfund med økonomiske og politiske rettigheder. Endelig udbredtes sangen ikke mindst takket være organisationen *Internationale* (og senere *Socialdemokratiet*), der langt overgik arbejderforeningerne i udbredelse, omfang og effekt.

Foruden at præsentere hidtil ukendt empirisk materiale til belysning af den danske arbejdersangs (for)historie, er denne artikel et eksempel. Den demonstrerer, at menneskenes brug af bestemte sange i bestemte sammenhænge ikke er resultater af tilfældige ideer, indfald eller påhit, der tilfældigvis er vokset ud af tilfældige menneskers hoveder i tilfældige historiske situationer. Fremkomsten og brugen af sange og sangpraksis overhovedet kan derimod forklares og begrundes i menneskers livsvilkår under specifikke historiske omstændigheder. Musikalsk praksis må begribes som det, den er: menneskelig praksis nøje sammenhængende med og underlagt samme historiske betingelser som al anden menneskelig praksis. Men menneskene er ikke blot et mekanisk produkt af omstændighederne, for omstændighederne forandres netop af menneskene (som Marx, der tit er god for et godt citat, skrev i 3. Feuerbach-tese).

December 1978

Noter

1. Arbejderforeningernes historie er beskrevet udførligt i Michael Wolfe: *De københavnske arbejderforeningers holdning til socialismen 1847-71*, Kbh. 1971 (utrykt speciale – ABA).
2. Niels Finn Christiansen: »National tradition og udenlandsk indflydelse i den tidlige danske arbejderbevægelse« i: *Från medeltid till välfärdssamhälle*. Nordiska historikermötet i Uppsala 1974. Stockholm/Uppsala 1974, s. 397 f.
3. KB da. småtryksafd. Pakke: *Håndværker- og industriforeninger i København*.
4. For at undgå forvekslinger mellem foreningerne, der for nogens vedkommende bærer samme eller næsten enslydende navne, vil denne i det følgende blive omtalt som *Arbejderforeningen (1853)*.
5. KB da. småtryksafd. Pakke: *Arbejder-, arbejdsmands- og specialarbejderes foreninger og forbund. København*. – Sangens forfatter har ikke kunnet identificeres.
6. Vedtaget på generalforsamlingen 9/11-1858 og bekendtgjort i *Blad* 13/11-1858, nr. 46. – Der vil i det følgende hyppigt blive henvist til arbejderforeningernes blade. Jeg har derfor fundet det hensigtsmæssigt at anvende forkortelser for disse i noterne. Se forkortelseslisten.
7. *Sangbog for Arbejderforeningen* [udg. af P. C. Zahle], Kbh. flere udgaver mellem 1865 og 1869.
8. Som note 5. Teksten er her aftrykt efter *Sangbog for Arbejderforeningen*, s. 7 f. Enkelttrykket i KBs da. småtryksafd. har signaturen Johannes Barner, mens teksten i sangbogen er signeret Overby. Der er dog ingen tvivl om, at sangens forfatter er den kendte U. P. Overby, jvf. Wolfe s. 338 (note 52) og Oluf Bertolt: *Pioner – Mændene fra Halvtjerdsernes Arbejderbevægelse*, Kbh. 1938, s. 152-54, der i øvrigt fejlagtigt oplyser, at Overby havde sin gang i *Arbejderforeningen af 1860*.
Melodiangivelse findes ikke i sangbogen, men kun ved enkelttrykket.
Dateringen er foretaget jvf. *Blad* 24/9-1859 nr. 39 og *Blad* 8/10-1859 nr. 41.
Overby anvendte i 1872 sangens tre første strofer (i let bearbejdet form) som de tre sidste (af 4) strofer i sangen »*I flugt går tiden over livets bølger*«, *Socialistiske Sange*, Nr. 4: *Arbejder-Sangen*, Kbh. 1972 (skillingstryk i KB da. samling).
9. I konsekvens heraf har foreningen – der stadig eksisterer – forlængst skiftet navn til »Foreningen af 1860«.

Foreningens historie og indhold findes behandlet hos Wolfe s. 188-198 og kan desuden følges i foreningens ugeblad, der udkom straks fra starten i efteråret 1860. Den har udgivet en række festskrifter, hvoraf de udførligste m.h.t. foreningens virksomhed er L. Just-Nielsen: »*Arbejderforeningen af 1860.*« Gennem 40 Aar. En skematisk Oversigt. Kbh. 1900. og L. Justnielsen: *50 Aar. Foredragsvirksomheden m.v. i Arbejderforeningen af 1860.* En Oversigt. Kbh. 1910.

10. Overby var ikke blot lejlighedsdigter i Københavns Arbejderforening, men havde tillige inden sin indtræden i denne forening offentliggjort bl.a. *Samlede Digte, gamle og nye*, Kbh. 1858 og *Samlede Vaudeviller, gamle og nye*, Kbh. s.å., hvoraf nogle af de sidstnævnte har været opført før udgivelsen. Begge samlinger blev udgivet under navnet Johannes Barner.
11. *Socialisternes March* udkom som skillingstryk (*Socialistiske Sange*, Nr. 1 – findes i KB da. samling) i januar 1872, jvf. Bertolt: *Pionerer*, s. 153. Teksten er her trykt efter 1. oplag sammenholdt med 3. oplag fra samme år. Samtlige skillingstrykudgaver er usignerede, hvad der også er praksis i mange tidlige danske arbejdersangbøger – hvor andre af Overbys sange er trykt i samme sangbøger, er forfatterangivelsen tilsvarende hyppigst »Af Forf. til 'Socialisternes Marsch'«.

Melodien er i skillingstrykkene trykt i klaverudsættelse. (Se illustrationen s. 119 ff). Den samme trykfejl (t.9) forekommer i samtlige mig bekendte oplag (1., 3., 4. og 5.). Melodien er *ikke* komponeret til teksten, men oprindelig skrevet til en katolsk lejligheds-sang. Komponisten, den daværende organist ved Skt. Knuds Kapel i Ny Kongensgade, Chr. Joseph Rasmussen (1845-1908) overlod imidlertid sin melodi til U. P. Overby, der så skrev teksten til den foreliggende komposition. Jvf. Bertolt i *Dansk Biografisk Leksikon*, Bd. XIX, Kbh. 1940, s. 206 f. – FM 6. udg. 1958 anfører, at melodien er komponeret 1872. Dette er ukorrekt, hvis sangen første gang blev sunget ved Internationales nytårsfest 1872 i Phønixkælderen, som anført i Bertolt: *Pionerer*, s. 81.

12. Se f.eks. *Arbejdersangbogen* 7. udg., Kbh. 1974, nr. 124.
13. Kontrafaktur og paroditeknik vil senere blive udførligere omtalt.
14. Karl Clausens romance-definition i *Dansk Folkesang gennem 150 år*, Kbh. 1958, uændret genoptryk sst. 1975, s. 29.
15. Niels Martin Jensen: *Den danske romance 1800-1850 og dens musikalske forudsætninger*, Kbh. 1964, s. 132 f.
16. Niels Martin Jensen s. 133 note 63.
17. Arthur Arnholtz: *Lille dansk sangleksikon*, Kbh. 1951, s. 53.
18. Jvf. Karl Marx: *Kapitalen*, Bd. I, (da. overs.) Kbh. 1971, s. 999 f. – For en kort og god introduktion til kapitalismens genesis anbefales Niels Finn Christiansen: *Socialismens historie 1 – Fra kapitalismens gennembrud til 1. verdenskrig*, [Kbh.] 1976, indledningen s. 9-21.

De efterfølgende bemærkninger om Danmarks økonomiske historie baserer sig især på Svend Aage Hansen: *Økonomisk vækst i Danmark* Bd. I, Kbh. 1972.

19. Svend Aage Hansen s. 140, s. 195 f. og især s. 286-295.
20. Niels Finn Christiansen: »National tradition og udenlandsk indflydelse ...«, s. 396 f.
21. Jeg skal senere behandle næringsloven og dens konsekvenser for arbejderklassen i forbindelse med den nøjere omtale af arbejderklassen og dens livsvilkår.
22. Se f.eks. Dieter Läßle: *Staten og de almene produktionsbetingelser*, (da. overs.) Kbh. 1973 og Elmar Altwater: »Om nogle problemer ved statsinterventionismen«, (da. overs.) *Kurasje* nr. 7. – En kort introduktion til forholdet stat-samfund findes hos Frands Mortensen og Jørn Møller: »Offentlighed og massekommunikation« i: Peter Olivarius m. fl. (red.): *Massekommunikation – introduktion til et undervisningsområde*, [Kbh.] 1976, spec. s. 12-19.

23. Staten er selvfølgelig ikke dermed nogen neutral størrelse. Dette tydeliggøres efterhånden som »natvægtstaten« udvikler sig til den »intervenierende socialstat« og alt afhængig af hvilke klassekonstellationer, der besidder magten, griber ind i samfundets anliggender.
24. Disse fordoblinger er der redegjort for hos Jürgen Habermas: *Borgerlig offentlighed* (no. overs.) Oslo 1971, s. 25 ff. Habermas danner også grundlaget for Frands Mortensens og Jørn Møllers ovennævnte artikel og en anden anbefalelsesværdig introduktion til offentlighedsproblematikken Frands Mortensen: *Ytringsfrihed og offentlighed*, Århus 1975, s. 268 ff.
25. En glimrende redegørelse for denne udvikling findes i Tine Andersen: *Forudsætningerne for og etableringen af en borgerlig offentlighed i Danmark 1830-1849*, Kbh. 1976 (stencilret opgave – Institut for Litteraturvidenskab), s. 61-68. M.h.t. den politiske udvikling op til 1849 trækker jeg endvidere meget på Povl Schmidt og Jørgen Gleerup: *Dansk kulturhistorie og bevidsthedsdannelse 1880-1920 – Introduktion*, Odense 1975.
26. Schmidt og Gleerup s. 65.
27. Den tidlige bondebevægelse og bøndernes politiske alliancer er behandlet af Jørn Falk og Allan Madsen: »Bønder og klassekamp« i *Marxistisk Antropologi* 3-4/1974, s. 46-163 (spec. s. 72-92) og Martin Zerlang: *Bøndernes klassekamp*, Kbh. 1976, spec. s. 103-118.
28. Torben Kragh Grodal og Jørgen Holmgaard: »Skitse til en litteratur- og bevidsthedshistorisk beskrivelse af perioden 1848-1901 i Danmark« i: *Kultur & Klasse* 32, s. 63.
29. Om valgharheden til landstinget hed det i junigrundloven af 1849: »Valgbar til Landstinget er enhver uberygtet Mand, som har Indfødsret, og hvis Bo ei er under Opbuds- eller Fallitbehandling, naar han har fyldt sit 40de Aar og i det sidste Aar enten har svaret i directe Skat til Staten eller Communen 200 Rbd., eller godtgjør at have havt en reen aarlig Indtægt af 1200 Rbd. / I de Valgkredse, hvor Antallet af valgbare efter denne Regel ikke naaer det Forhold til Befolkningen, som fastsættes i Valgloven, forøges Antallet af de Valgbare med de høiest Beskattede i Valgkredsen, indtil dette Forhold er naaet.« (§ 40). Citeret efter Per Salomonsson (red.): *Den politiske magtkamp 1866-1901*, Kbh. 1968, s. 128.
30. Om begivenhederne forud for dannelsen af martsministeriet se f.eks. Roar Skovmand: *Folkestyrets fødsel 1830-1870* (= Politikens Danmarkshistorie Bd. 11), Kbh. 1964 og senere, s. 229 ff.)
31. Hertil især Grodal og Holmgaard s. 67-72.
32. Henry Bruun: *Den faglige Arbejderbevægelse i Danmark indtil Aar 1900*, Første [og eneste] Del. Til ca. 1880, Kbh. 1938. Fotografisk genoptryk Kbh. 1977, s. 44 ff.
33. Grodal og Holmgaard s. 71.
34. Se f.eks. Peter Fabers sang af samme navn (»Den gang jeg drog af sted«).
35. Skovmand s. 201-206.
36. Magnus Jensen: *Norges historie*. Unionstiden 1814-1905, 3. udg. Oslo-Bergen 1963, s. 93.
37. Primært henvises til Wolfe s. 31-65, der også redegør for vanskelighederne ved at bestemme så elementære forhold som arbejderbefolkningens størrelse, sammensætning og levevilkår i perioden. Et hovedproblem er mangelen på anvendeligt statistisk materiale, ligesom den eksisterende litteratur ofte kun med stort besvær kan vrides for brugbare oplysninger.
38. En kort diskussion af denne klasseanalyseproblematik findes i Steen Busck m.fl.: *Klassestrukturen i Danmark 1870-1920* (= Den jyske Historiker 6. årg. 1973-74, nr. 3-4), s. 76.
39. Wolfe s. 37. Gruppens vækstprocenter var 1845-50: 11,8%, 1850-55: 21,9%, 1855-60: 19,2% og 1860-70: 25%, jvf. Wolfe sst.
40. Vilhelm Munck: *Om Fattigdommen i Kjøbenhavn*, Kbh. 1868, s. 5. – At hovedstaden også tidligere var bebyrdet med fattigdom og nød, kan man hurtigt overtale sig om. Se Jens Engberg: *Dansk Guldalder eller Oprøret i Tugt-, Rasp- og Forbedringshuset*, Kbh. 1973 og 2. udg. Kbh. 1976, især s. 29 ff.

41. Wolfe anfører s. 46 mellem 25 og 50%, mens Niels Finn Christiansen i »National tradition og udenlandsk indflydelse ...« s. 396 taler om en tredobling.
42. Begrebet realløn bruges dels snævert teknisk om forholdet mellem den disponible indkomst og priserne, og dels bredere som udtryk for levestandarden. Den sidste betydning er den eneste, der kan give reel oplysning om de faktiske sociale forhold. Det vanskeliggør dog anvendelsen af begrebet, idet man så må tage hensyn til visse »imponderabilia« (ikke-målelige størrelser). Købekraftens størrelse har jo kun social mening som et middel til at opfylde historisk bestemte behov. – Principielle problemer som disse er behandlet i Jørgen Pedersens disputats: *Arbejdslønnen i Danmark*, Kbh. 1930, spec. s. 180-189.
For den her behandlede periodes vedkommende er der særlige vanskeligheder pga. manglende statistik i almindelighed, men især pga. næsten totalt manglende statistik om arbejdsløshed og dobbeltstillinger – dvs. bierhverv, der spillede en udstrakt rolle som ekstra indtægtskilde.
43. Henry Bruun: »Fagbevægelsens Brydningstid '1871-1873« i: Povl Engelstoft og Hans Jensen (red.): *Bidrag til Arbejderklassens og Arbejderspørgsmaalets Historie i Danmark fra 1864 til 1900*, Kbh. 1931, s. 285, og Henry Bruun: *Den faglige Arbejderbevægelse ...*, s. 120 ff. og s. 153 f.
44. Richard Willerslev: »Københavnske maskinarbejdes løn- og indkomstforhold 1850-1914« i: *Acta Jutlandica* 1958, s. 46.
45. Svend Aage Hansen s. 256 f.
46. Wolfe s. 55-58.
47. Jørgen Pedersen s. 176 f. og Tabel VI, s. 312.
48. Bruun: *Den faglige Arbejderbevægelse ...* s. 12.
49. Benito Scocozza: *Klassekampen i Danmarks historie. Feudalismen*. 2. udg., Kbh. 1977, s. 72.
50. Scocozza sst.
51. Jvf. Marx: *Kapitalen* Bd. I, s. 999 f.
52. Svend Aage Hansen s. 103.
53. Svend Aage Hansen s. 127. Landboerne krævede billige varer og tjenesteydelser fra byerne – og fri adgang for handel og håndværk til at placere sig i landdistrikterne.
54. Svend Aage Hansens fremstilling af de gode borgeres argumenter, s. 126.
55. Henry Bruun: »Den sociale Udvikling i Byerne 1857-71« i: Povl Engelstoft og Hans Jensen (red.): *Sociale Studier i dansk Historie efter 1857*, Kbh. 1930. Fotografisk genoptryk Kbh. 1978, s. 4. – Udførlige redegørelser for Næringslovens forhistorie og indhold findes i Bruun: *Den faglige Arbejderbevægelse ...* s. 77-95 og Georg Nørregaard: *Arbejdsforhold indenfor dansk Haandværk og Industri 1857-1899*, Kbh. 1943. Fotografisk genoptryk Kbh. 1977, s. 61-82.
56. Bruun: »Den sociale Udvikling ...« s. 7.
57. I 1840'erne havde de københavnske murermestre gennemsnitligt 20 svende, tømrerne gennemsnitligt 17-18. I 1850'erne øgedes disse gennemsnit, for murerens vedkommende til 22-23 svende pr. mester. Nørregaard s. 32.
58. Bruun: *Den faglige Arbejderbevægelse ...* s. 37. Modsætningen hertil var det 18. århundredes svendetype »den fuglefrie Vandringsmand«.
59. Bruun sst.
60. En oversigt over 1850'ernes og 1860'ernes lønkampe findes i Bruun: »Den sociale Udvikling ...« s. 17 ff.
61. Bruun: *Den faglige Arbejderbevægelse ...* s. 39.
62. Bruun: samme s. 89.
63. Bruun: samme s. 93.
64. Bruun: samme s. 94. Iflg. Nørregaard s. 73 holdt dog ca. 60% af svendene fast ved de frivillige foreninger.

65. Svend Aage Hansen s. 139 f.
66. Wolfe s. 65.
67. Niels Finn Christiansen: »National tradition og udenlandsk indflydelse ...« s. 397.
68. Niels Finn Christiansen sst.
69. Foreningernes medlemstal udgjorde også sjældent grundlag for politisk betydning. *Håndværkerdannelsesforeningen* havde på sit højdepunkt i 1848 ca. 900 medlemmer. Bruun: *Den faglige arbejderbevægelse ...* s. 45. *Foreningen for Arbejdsklassens Vel* fik i løbet af få uger tilslutning fra knap 2000, men svandt efter nogle måneder til det halve og havde i slutningen af 1852 formodentlig ikke mere end et par hundrede medlemmer tilbage. Wolfe s. 98 jvf. s. 112. *Arbejderforeningen (1853)* begyndte og sluttede med 5-600 medlemmer og kulminerede i januar 1855 med 1450. Samme s. 121. *Folkevennernes Selskab* og *Københavns Arbejderforening* var de mindste foreninger, den første havde et par hundrede medlemmer (sst.) og sidstnævnte bestod før 1860 af 140-250 medlemmer. Samme s. 152. Endelig var *Arbejderforeningen af 1860* den største (og mindst politiske) forening: den havde i hele det første årti af dens virke 2000-2700 medlemmer. Samme s. 191.
70. »Udkast til Forhandlinger paa Mødet den 11. Oktober 1847«, cit. hos Wolfe s. 74.
71. Hildegard Feidel-Mertz: *Zur Ideologie der Arbeiterbildung*, 2. erweiterte Neuauflage, Frankfurt a/M 1972, s. 107.
72. Feidel-Mertz s. 105.
73. *Blad FS 6/3-1853* nr. 1.
74. *Blad 30/4-1853*, nr. 13.
75. »Love for Københavns Arbejderforening«. KB da. småtryksafd. Pakke: som note 5.
76. *Blad 25/10-1856*, nr. 6.
77. Feidel-Mertz s. 103.
78. Willy Markvad: »Arbejderforeninger i Danmark 1848-1871« i: *Årbog for arbejderbevægelsens historie 1*, Kbh. 1971, s. 11.
79. Foreningen kan på dette grundlag ansues som indeholdende potentielt anti-kapitalistiske elementer, et forsøg på at fastholde kvalitativt andre livsbetingelser end den gryende kapitalismes. Men samtidig – og nok væsentligere – er foreningen på en måde svendenes sidestykke til den reaktionære *Håndværkerforeningen* (stiftet 1840), der modsatte sig alle forsøg på at ændre de bestående tilstande. Dreier kaldte i øvrigt *Foreningen for Arbejdsklassens Vel* for »en reactionær Sammensværgelse imod enhver grundig Arbejderbevægelse«.
80. Foreningen brød arbejderforeningernes demokratiske tradition ved utvetydigt at være af nationalliberal observans. – Citatet stammer fra Rimestads artikelserie om de københavnske arbejderforeninger og er et uddrag af foreningens love (med Rimestads understr.), *Blad 26/1-1867*, nr. 4.
81. Wolfe s. 169.
82. Foreningens love af 18/7-1865, *Folkebladet* nr. 40, cit. efter Wolfe s. 170.
83. Om grundlovsrevisionens historie se Erik Stig Jørgensen: »Den reviderede grundlovs tilblivelse 1864-66« i: Salomonsson (red.): *Den politiske magtkamp ...*« s. 21-34.
84. Wolfe s. 172.
85. F.eks. Markvad og Wolfe.
- 85a. Det kunne sluttes af den omtalte sangbog, der var den seneste bevarede kilde til foreningens historie. Dens sidste sang er en hyldest til Tscherning i anledning af hans fødselsdag 12/12-1868.
- 85b. Til oplysning for uindviede læsere var *Socialisten Internationales* avis. Den afløstes i 1874 af *Social-Demokraten*, der senere er blevet til det nuværende *Aktuelt*.
- 85c. Se f.eks. *Folkebladet* 1865 Nr. 7 7/1, Nr. 33 8/7, Nr. 40 19/8 og Nr. 49 28/10.
- 85d. *Folkebladet* Nr. 12 11/2-1865 og Nr. 8 23/2-1867.

86. Niels Finn Christiansen: »National tradition og udenlandsk indflydelse ...«, s. 397. Levevilkårenes og organisationsmanglens betydning for dannelsen af *Internationale* er først præciseret af Bruun i de anførte skrifter.
87. Wolfe s. 199-206.
88. Wolfe s. 75.
89. Det musikalske liv i foreningerne finder praktisk talt kun sted i form af sang.
90. Første [og eneste (?)] Hefte. Kbh. 1848. – Findes i KB's danske samling og i UB 1's småtrykssamling. Pakke: C 19590 (8°) *Vedk. forskellige Musik- og Sangforeninger i Kbh.*
91. Note 7. – Sangbogen vil blive udførligt behandlet i dette afsnits pkt. 5.).
92. Disse findes stort set alle i KB da. småtryksafd. Pakker: som noterne 3 og 5. Foruden KB da. småtrykssamling er Universitetsbibliotekets 1. afdelings småtrykssamling gennemgået.
93. En kronologisk oversigt over de af arbejderforeningerne udgivne blade findes i forkortelseslisten.
94. Når jeg i det følgende taler om *alle* foreninger er den derfor ikke inkluderet. Det samme gælder *Arbejderforeningen af 1860*, der som tidligere omtalt falder uden for den »progressive« linje.
95. KB da. småtryksafd. Pakke: som note 3. (Sanghefte).
96. *Blad* 4/2-1854 nr. 5 og *Blad* 18/2-1854 nr. 7. [2] var »i Dagens Anledning forfattet af Professor H. C. Andersen« (*Blad* nr. 5) og findes trykt i *Blad* nr. 7 samt i *Samlede Skrifter* Bd. 12, 2. udg., Kbh. 1879.
[3] er formodentlig forfattet af formanden selv, Rimestad. Han anvendte i *Arbejderforeningen af 1860* dette mærke, jvf. L. Justnielsen: *50 Aar. Foredragsvirksomheden m. v. ...*, f.eks. s. 33. Se også: stiftelsesfest 26/1-1856 og lokaleindvielsesfest 29/10-1853.
97. Annonceret i *Blad* 27/1-1855 nr. 4. [1] og [2] findes i KB da. småtryksafd. Pakke: som note 5. (2 enkelttryk). [3] i UB 1 småtrykssaml. Pakke: C 14 060 (4°) *Vedk. forskellige københavnske Arbejderforeninger*.
98. Annonceret i *Blad* 13/1-1856 nr. 2 og *Blad* 20/1-1856 nr. 3. KB da. småtryksafd. Pakke: som note 5. (Sanghefte).
99. *Blad* 29/11-1856 nr. 11. [2] er trykt her, ligesom den findes som enkelttryk i KB da. småtryksafd. Pakke: som note 5.
100. *Blad* 28/11-1857 nr. 48.
101. [1]-[5] er anført således i *Blad* 13/11-1858 nr. 46. [6] er trykt samme sted og findes desuden som enkelttryk i KB da. småtryksafd. Pakke: som note 5. Iflg. det fortsatte referat af festen i *Blad* 20/11-1858 nr. 47 sluttede [1] med linjen »Leve Kong Frederik Ejegod«.
102. *Blad* 8/10-1859 nr. 41. Sangen findes desuden i KB da. småtryksafd. Pakke: som note 5.
103. *Sangbog ...* s. 9. P. Chr. Zahle var formand for *Københavns Arbejderforening* 1860-64, venstrefolketingsmand i en lang årrække, præst m.m. Bertolt omtaler ham også som foreningens lejlighedsdigter. Oluf Bertolt m.fl. (red.): *En bygning vi rejser I*, Kbh. 1954, s. 36 f.
104. Festen omtales i *Sangbog ...* s. 13 som »Festen i Apollosalen« og kan muligvis være en årsfest. Til festen findes trykt et hefte sange kaldet »Sange i Arbejderforeningen den 23de September 1863«. En af de i heftet forekommende sange, »I, som få mad ved kongens bord«, findes i *Sangbog ...* som S. 18 og har dér overskriften »Rigsdagsmændenes Besøg. 23de September 1863«. Om det er en fest for rigsdagsmændene eller en fest med deltagelse af disse er uklart. Jeg har derfor valgt at placere festen under kategori 2), da den, selv om den samtidig skulle have været en stiftelsesfest, har haft et andet, »udadvendt« sigte end de »rene« stiftelsesfester i foreningerne.
105. Jvf. Wolfe s. 204 ff.
106. »Fortegnelse over de nuværende Medlemmer af 'Arbejderforeningen'« 29/7-1854.
107. Wolfe s. 152 og s. 121.

- 107a. *Blad* 15/9-1860 nr. 37.
108. *Blad* 21/5-1853 nr. 16.
109. *Blad* 2/7-1853 nr. 22 og *Overblik over sangforeningen »Arion«s 25-årige virksomhed*. Kbh. 1874, s. 16.
110. *Blad* 5/8-1855 nr. 31.
111. *Blad* 15/10-1853 nr. 37.
112. *Blad* 5/11-1853 nr. 40. Forf.signatur jvf. note 96).
113. *Blad* 31/12-1853 nr. 48, hvor sangen/digtet er trykt. Der er ingen oplysninger om en evt. melodi, ligesom det ikke er muligt at sige om sangen/digtet har været anvendt som andet end læsestof.
114. *Blad* 25/3-1854 nr. 12.
115. *Blad* 20/12- og 27/12-1856 nr. 14 og 15.
116. *Blad* 11/7-1857 nr. 28.
117. *Blad* 1/8-1857 nr. 31.
118. *Blad* 22/5-1858 nr. 21. Jvf. *Blad* 8/5-1858 nr. 19.
119. *Blad* 24/7-1857 nr. 30.
120. *Blad* 6/8-, 13/8- og 27/8-1859 nr. 32, 33 og 35.
121. *Sangbog* ... s. 11 f.
122. KB da. småtryksafd. Pakke: som note 5 (sanghefte).
123. Jvf. ovenfor note 104. KB da. småtryksafd. Pakke: som note 5 (sanghefte). Signaturen ** er identificeret via *Sangbog* ... s. 13 f., hvor [3] er aftrykt med den bekendte signatur Z.
124. I.-VI. i sanghefte i KB da. småtryksafd. Pakke: som note 5. *Sangbog* ... s. 14 anfører, at festen afholdtes i »Boldhuusgades Sal«. Anledningen har muligvis været til minde om febr.-marts 1848.
125. *Sangbog* ... s. 15 f. Festen afholdtes i Vingårdsstræde.
126. *Sangbog* ... s. 37 f.
127. *Sangbog* ... s. 20 ff. Melodien til [S.17] findes anført i *Den internationale Arbejderforenings Visebog*, udg. af Laurids V. Hansen, Kbh. 1873, s. 23 (og i senere socialdemokratiske sangbøger). Her angives sangen at være skrevet »Af Forf. til Soc.Marsch« (s. 24), ligesom det oplyses, at sangen er sunget »Ved den internationale Arbejdersangforenings første Koncert«. Det har endnu ikke været muligt at få uddybet denne oplysning, men formodentlig drejer det sig om en koncert afholdt efter *Internationales* stiftelse – og ikke denne fest i *Københavns Arbejderforening*.
128. *Sangbog* ... s. 29 ff. [4] findes desuden som enkeltryk iklæbet eksemplaret i KB da. samling (2. udgaven, jvf. senere).
129. *Sangbog* ... s. 33 ff. [S.27] er afsunget ved samme lejlighed, men skrevet til en guldsmed Holm i anledning af hans jubilæum i juli 1868 (s. 35).
130. *Sangbog* ... s. 36 f. Festen afholdtes i Østergade 15.
131. *Sangbog* ... s. 37 ff. [3] findes kun i KB da. småtryksafd. Pakke: som note 5.
132. Refereret i *Blad* 8/8-1857 nr. 32. En sangforening underholdt ved dette arrangement.
133. *Blad* 3/4-1858 nr. 14. Ballet afholdtes 6/4.
134. Et udvalg af grundlovssange udkom i 1880'erne. H. P. B. Barfod (udg.): *Grundlovssange 1850-1886* samlede og udgivne til Indtægt for Fædrelandets Forsvar, Kbh. 1886. Udvalget er foretaget under »poetiske Hensyn« og udgiveren kan »i Forbigående bemærke, at jeg selvfølgelig ikke har optaget nogen af de Sange, der i de senere År ere fremkomne fra en vis Side, da alene Sømmelighedshensyn forbød at optrykke mange af disse, da man ingen Glæde vilde kunne have af at læse dem og ingen sikkert brød sig om at gemme dem.«
135. Se f.eks. *Blad* 12/6-1858 nr. 24 og *Blad* 20/8-1859 nr. 34.
136. KB da. småtryksafd. Pakke: som note 5. Enkeltryk, der bærer blyantspårskriften »(Af Olsen)«.
137. Se herom f.eks. Skovmand s. 330 ff. Krisen omtales senere mere udførligt.

138. Niels Finn Christiansen: »National tradition og udenlandsk indflydelse ...«, s. 398.
139. *Blad* 28/10-1854 nr. 43. Sangen er trykt i bladet efter Rimestads eget referat af festen og findes endvidere i Carl Ploug: *Digte* Bd. 1, Kbh. 1901, s. 115.
140. Ligeledes trykt: *Blad* 23/12-1854 nr. 51.
141. Rimestads referat i *Blad* 16/3-1856 nr. 11.
142. Sangene er trykt i anf. blad og findes desuden i KB da. småtryksafd. Pakke: som note 5.
143. *Blad* 4/1-1853 nr. 53.
144. *Blad* 30/4-1853 nr. 13.
145. Referatet af repræsentantskabs(bestyrelses)møderne 25/4 og 26/4 angiver blot: »Derimod var det foreslaact, at § 6 udgik og § 7 undergik en Forandring i Indhold og Form og blev § 5, som slutter 1ste Afsnit.« *Blad* 7/5-1853 nr. 14.
146. *Blad* 19/3-1853 nr. 7.
147. Referat af ordinære generalforsamling 20/11-1854. *Blad* 25/11-1854 nr. 47.
148. *Blad* 4/6-1859 nr. 23.
149. *Blad* 23/9-1854 nr. 38.
150. *Blad* 20/11-1858 nr. 47.
151. *Blad* 22/1-1859 nr. 4.
152. *Blad* 17/7-1858 nr. 29. Foreningen havde på det tidspunkt endnu ikke taget navneforandring og omtalte altid den tidligere forening som »arbejderforeningen« – det kan derfor kun dreje sig om sangforeninger i *Arbejderforeningen* (1853).
153. [O. F. W. (eller V.) Hansen:] *Overblik over sangforeningen »Arion«s 25-årige Virksomhed*, Kbh. 1874, s. 4. Hvor ikke andet anføres, henvises til dette skrift, der kan betragtes som særdeles pålideligt.
154. Niels Lund (1811-94) var trompetist ved Det kgl. Kapel 1832-67 og desuden sanglærer ved Vajsenhuset. Niels Friis: *Det kgl. Kapel*, Kbh. 1948, s. 144 f.
155. »Love for Sangforeningen »Arion« 26/10-1878«, den korte historiske redegørelse heri, s. 2. Findes i UB 1 småtryksaml. Pakke: C 19530 (8°) *Vedk. Sangforeningen Arion*.
156. *Overblik* ... s. 16. Man kan selvfølgelig ikke fortænke forfatteren til et foreningsfestskrift i at betone foreningens selvstændighed. På den anden side er denne forfatter som sagt særdeles troværdig. Fremstillingen underbygges af følgende meddelelse i *Blad* 18/6-1853 nr. 20:
- »De Herrer Sangere anmodes om at give Møde Tirsdagaften Kl. 9 for at tage Beslutning i en dem vedkommende Sag. Mødet ønskes saa talrigt som muligt.
Bestyrelsen for Sangforeningen.«
- Som tidligere nævnt afholdtes 26/6 skovtur, i referatet heraf oplyses, at sangforeningen deltog med sin nye fane. *Blad* 2/7-1853 nr. 22.
157. *Blad* 6/7-1856 nr. 27.
158. August Sædder: *Sangforeningen »Arion«*. Et tilbageblik i Anledning af Halvtredsars Jubilæet. Udarbejdet efter Foreningens Arkiv. Kbh. 1899, s. 26. Samme sted oplyser Sædder, at bestyrelsen til gengæld foreslog en støttekoncert til fordel for *Arbejderforeningen* (1853) (!) Den skulle finde sted 15/8 og er annonceret i *Blad* 10/8-1856 nr. 32.
159. *Overblik* ... s. 6.
160. Sst.
161. *Blad* 29/11-1856 nr. 11. I dette referat hedder det i øvrigt, at »Flere af den forrige Arbejderforenings Sangforenings-Medlemmer forhøiede Festen ved Afsyngning af flere Fædrelands- og Frihedssange.«
162. »Love for Herre- og Dame-Sangforeningen 'Braga', stiftet den 11te December 1853« Kbh. 1868. UB 1 småtryksaml. Pakke: C 19590 (8°) *Vedk. forsk. Musik- og Sangforeninger i København*.
163. *Overblik* ... s. 5.
164. Sædder s. 18.

165. *Blad* 25/3-1854 nr. 12.
166. *Bladene* 12/8-1854 nr. 32, 6/5-1855 nr. 18, 11/5-1856 nr. 19 og 13/1-1856 nr. 2. – Der kunne i øvrigt henvises til en lang række annonceringer af koncerter og aftenunderholdninger uden angivet formål.
167. Sang »Ved Herre- og Damesangforeningen 'Braga's 20-aarige Stiftelsesfest den 7de December 1873«, KB da. småtryksafd. Pakke: *Sangforeninger i København*.
168. *Blad* 29/11-1856 nr. 11, *Blad* 6/2-1858 nr. 6. Jvf. *Blad* 27/3-1858 nr. 13.
169. *Blad* 27/3-1858 nr. 13.
170. *Blad* 24/7-1858 nr. 30.
171. I *Blad* 14/8-1858 nr. 33 indkaldtes til møde denne dato for at tage »en fast Bestemmelse for Fremtiden« og i *Blad* 21/8-1858 nr. 34 meddeltes det, at medlemmerne skulle give møde hos dirigenten (J. Levy) den 26/8.
I den historiske oversigt i de tidligere omtalte love for *Arion* (1878) anføres 14/9-1858 som stiftelsesdato. Denne dag afholdtes ganske vist et i sangafdelingen (*Blad* 11/9-1858 nr. 37), men da sangundervisningen begyndte 2/9 (*Blad* 28/8-1858 nr. 35) og foreningen omtales som en realitet fra og med *Blad* 21/8-1858 nr. 34, må stiftelsesdatoen være den her anførte.
172. En enkelt aftenunderholdning annonceredes dog i *Blad* 23/4-1859 nr. 17.
173. *Blad* 25/2-1860 nr. 8.
174. Love for *Arion* (1878), s. 2 og *Overblik ...* s. 6.
- 174a. *Folkebladet* Nr. 47 14/10-1865.
- 174b. *Folkebladet* Nr. 52 18/11-1865.
- 174c. *Folkebladet* Nr. 2 13/1-1866.
175. UB 1 småtrykssaml. Pakke: som note 162. Sædder hævder (s. 14), at foreningens tidlige love er gået tabt. Jeg mener imidlertid, at det må være et af de tidligste lovsæt, det drejer sig om her. Den antagelse bygger jeg bl.a. på lovenes §3, der angiver det ordinære mødetidspunkt til onsdag kl. 9. I *Blad* 12/3-1853 meddeltes det, at »Undervisningen foregaaer i Reglen hver Onsdag Aften Kl. 9-11«. Der kan ikke være tale om sangafdelingen i *Københavns Arbejderforening* – den eneste anden mulighed – idet øvningen der foregik torsdage (*Blad* 28/8-1858 nr. 35 m.fl. steder). Kontingentet var i *Københavns Arbejderforenings* sangafdeling 2 Mk. pr. måned og indtrædelsesgebyret 1 Mk., hvor disse loves §4 anfører et kontingent på 8 Sk. pr. måned og et indtrædelsesgebyr på 4 Mk.
176. *Bagersvendenes sangforening* angav i sine love fra 1855 tydeligt, hvad der også lå i »korsangens fremme«: foreningens formål var »at erhverve Dannelse i Sang«. – UB 1 småtrykssaml. Pakke: som note 162.
177. Karl Clausen s. 158 ff.
178. Første [og eneste] Hefte, Kbh. 1848. Findes i KB da.saml. og UB 1 småtrykssaml. Pakke: som note 162. Sangheftet har umiskendelig lighed med *Sange ved Industriforeningens Søndagsmøder Første* [og eneste] Hefte, Kbh. 1848. Bortset fra titlen er forsiderne nøjagtig ens og sanghefterne er trykt hos samme bogtrykker (Sally B. Salomon). Sangene er placerede med samme paginering, selv om Industriforeningens sanghefte har placeret en ekstra sang foran det fælles gods (og fire sange placerede efter). Hvilken sangbog, der evt. er kopieret efter den anden eller om der eksisterede en forbindelse mellem de to foretænder kan ikke afgøres.
179. 1ste og 2. Hefte, Kbh. 1847 og u.å. – KB da.saml.
180. *Folkebladet* Nr. 13 18/2-1865.
- 180a. Wolfe s. 173 f.
181. KB da. saml.
182. Wolfe s. 174.
183. Melodierne til [S 19] og [S 20] findes angivet på enkeltrykkene af sangene, der findes i KB da. småtryksafd. Pakke: som note 5. [S 19] kan med stor sandsynlighed dateres til 1861-

- 62, jvf. sangen [S 7], der dels omtaler foreningens Lincoln-fest og dels opregner en række af de lokaler, foreningen holdt til i i begyndelsen af 1860'erne.
184. Om Arentzen: *Dansk biografisk Leksikon* Bd. 1, Kbh. 1933, s. 509 f.
185. Jvf. Skovmand s. 330 ff.
186. At folkelig popularitet ikke altid har været konger til del – som den nationale historietradition formidlet gennem uddannelsessystemet oftest har søgt at give indtryk af – kan ses i beskrivelsen af Frederik VI's jordefærd, se: Jens Engberg: *Dansk Guldalder ...* s. 15f.
187. *Blad* 4/11-1854 nr. 44.
188. Se f.eks. Vagn Dybdahl: *De nye Klasser 1870-1913* (Politikens Danmarkshistorie Bd. 12), Kbh. 1965, s. 76.
189. Wolfe s. 194.
190. Bruun: »Den sociale Udvikling ...« s. 19.
191. *Handwörterbuch der musikalischen Terminologie* hrsg. von Hans Heinrich Eggebrecht, Wiesbaden 1971 ff. Art. »Contrafactum« af Robert Falck.
192. Inge Lammel: *Das Arbeiterlied*, Leipzig 1975, s. 23.
193. *Riemann Musik Lexikon*. Zwölftfe völlig neubearbeitete Auflage. *Sachteil*, hrsg. von Hans Heinrich Eggebrecht, Mainz 1967, art. »Parodie«.
194. *Sangbog for socialdemokratiske Arbejdere*. Udg. af Socialdemokratisk Forbund, Kbh. 1886, nr. 176.
195. Lammel s. 24.
196. *Nye og gamle Viser ...*, Kbh. 1852.
197. Karl Clausen s. 173.
198. Den melodisamling, hvortil der henvises i *Blad* 24/7-1858 nr. 30: »Gamle danske Folkeviser med Melodi« har ikke kunnet efterspores. Det kan muligvis være *Halvtredsindstyve gamle Kæmpeviser Melodier* harmonisk bearbejdede ... af C.E.F. Weyse, hvor nr. 29 i II Hefte bærer den i foreningsbladet nævnte titel: Ranilds første Vise: »Og der gaaer Dands paa Riber Gade«. Melodien er optrykt i *Danmarks gamle Folkeviser* (DgF) Bd. XI: Melodier. Udg. af Thorkild Knudsen m.fl. Tillæg A: Hjalmar Thurén & H. Grüner-Nielsen: *Færøske Melodier til danske Kæmpeviser* (Kbh. 1923), Kbh. 1976, Nr. 147 Ab, s. A 29, jvf. s. A X ff.
199. Sangen »Der boede en konge i Lejre« er tydeligvis modelleret over denne Oehenschläger-tekst.
200. *DM I*, nr. 41. Her anføres foruden Weyses en melodi af ukendt oprindelse. (DM er ganske vist udgivet noget senere end den her behandlede periode, men kan med rimelighed anvendes som kilde til melodibrug i det 19. århundrede).
201. Fire af sangene: »Unge genbyrds liv ...«, »Længe var Nordens herlige stamme«, »Mens Nordhavet bruser...« og »Aa kjöre vatn« kunne skilles ud som en særlig skandinavisk/skandinavistisk gruppe, men som jeg tidligere har redegjort for, er skandinavismen netop at forstå som et særligt aspekt af nationalismen.
202. »Vi sømænd gør ...« og »Vort fødeland var altid rigt« henviser i øvrigt til samme melodi: en fransk vandremelodi tillagt Grétry. Jvf. Arnholtz s. 28.
203. Karl Clausen s. 171.
204. »As far as the rhythmic means of the hymn are concerned, a simple slowing down and augmentation of march rhythms are very frequent.« János Maróthy: *Music and the Bourgeois – Music and the Proletarian*, Budapest 1974, s. 252.
205. Maróthy s. 241.
206. Maróthy s. 242.
207. Se også eks. la-d.
208. Se også eks. le, 2a-c.
209. Poul Nielsen: *Musik og materialisme*, Kbh. 1978, s. 220. Stilens udformning skal ikke demonstreres her ved eksempler fra revolutionsmusikken, da der findes flere lettilgængelige

- lige fremstillinger med eksempelmateriale, f.eks. Poul Nielsen s. 217 ff. (Beethovenforedraget) og det værk han i hovedsagen bygger på: Georg Knepler: *Musikgeschichte des 19. Jahrhunderts* Bd. 1, Berlin 1961, fotografisk genoptryk Århus 1975, afsnittet »Frankreich« spec. s. 126 ff.
210. F.eks. anvendt af Arnholtz s. 53.
211. Maróthy s. 239.
212. Overby: »Er mødt vi kun en enkelt gang«, *Sangbog ...* (S 21), s. 30.
213. Jvf. Peter Gülke: »Motive aus französischer Revolutionsmusik in Beethovens fünfter Sinfonie« i: *Musik und Gesellschaft* 1971, nr. 10, s. 639-40.
214. *Kriminal- og Politirettens Dom i Socialisternes Sag*, med Aktors Bistand forsynet med Oplysninger, uddragne af Forhørene og Sagens øvrige Akter. Udgivet af Georg Kringelbach. Kbh. 1873, Bilag 33: »Begivenhederne den 4de og 5te Mai m.v.«, s. 64.
215. Bertolt: *Pionerer*, s. 153.
216. Udgivet af Laurids V. Hansen, Kbh. 1873.
217. Bertolt: *Pionerer*, s. 153 jvf. s. 81.
218. Lammel s. 24.
219. Klassiske eksempler på udnyttelse af »medslæben« findes hos nazisterne. Hanns Eisler-sange fik således ny tekst og benyttedes af ungnazisterne, som Jaques Prevert har berettet om.
Også i Danmark var nazisterne opmærksomme på den betydning det kunne have at udnytte en melodi, der oprindeligt identificeredes med socialismen, når man skulle agitere for sit »socialistiske program.« I *Nationalsocialistisk Partis Sangbog*, Kbh. 1934 findes sangen »*Bær frem vort Hagekors i Norden*« skrevet til *Internationales* melodi.
220. Jens Engberg: *Harald Brix, revolutionen og reformen* (= Selskabet til forskning i arbejderbevægelsens historie's publikationsserie nr. 3), Århus 1975, s. 140.

BILAG

Anvendte forkortelser

- ABA = Arbejderbevægelsens Bibliotek og Arkiv, København.
 DM = *Danmarks Melodibog* Bd. I-V, Kbh. 1895-1931.
 FM = *Folkehøjskolens Melodibog*, 6. udg., Kbh. 1958.
 KB = Det kgl. Bibliotek, København.
 S = *Sangbog for Arbejderforeningen*, [1.-3. udg.], Kbh. 1865 [-68].
 UB 1 = Universitetsbiblioteket, 1. afdeling, København.

Henvisninger til arbejderforeningernes ugeblade findes i noterne forkortede efter følgende principper: samtlige blade benævnes blot »*Blad*« (*Blad for Folkevennernes Selskab* dog »*Blad FS*«), efter denne angivelse oplyses det pågældende blads udgivelsesdato og nr. Ved at sammenholde disse oplysninger med nedenstående kronologiske oversigt over foreningsbladene skulle det være muligt at finde det pågældende blads egentlige navn.

Foreningen for Arbejdsklassens Vel

Foreningen for Arbejdsklassens Vel, 29/9-20/12-1851, nr. 1-6.

Organ for Arbejdsklassen, 4/1-28/8-1852, nr. 1-35.

Blad for Arbejdsklassen, 4/9-1852 – 22/1-1853, nr. 36-[54] (Sidste nr. er ikke nummereret).

Folkevennernes Selskab

Blad for Folkevennernes Selskab, 6/3-1/10-1853, nr. 1-31.

Arbejderforeningen (1853)

Nyt Blad for Arbejdsklassen, 5/2-31/12-1853, nr. 1-48.

Blad for Arbejdsklassen, 1/1-1854 – 24/8-1856, nr. 1-52, nr. 1-52 og nr. 1-34.

Københavns Arbejderforening

Blad for Københavns Arbejderforening, 19/9-1856 – 3/4-1858, nr. 1-15, nr. 1-52 og nr. 1-14.

Folkets Talsmand, 10/4-16/10-1858, nr. 15-42.

Arbejderforeningens Organ, 23/10-1858 – 22/9-1860, nr. 43-52, nr. 1-53 og nr. 1-38.

Arbejderforeningen af 1860

Blad for Arbejderforeningen af 1860 – udkom i en ubrudt række uden titelændring fra 23/9-1860 (første årgang er på 15 numre).

Zusammenfassung

Der Artikel beschreibt die übliche Gesangspraxis der Kopenhagener Arbeitervereine in den Jahren 1848-72. Diese Vereine waren überhaupt die ersten organisatorischen Versuche der dänischen Arbeiterklasse. In der Periode vor 1870 war der Kapitalismus in Dänemark ja weder materiell noch klassenmässig oder ideologisch besonders vorgeschritten und die Stadtarbeiterklasse nur noch eine marginale Erscheinung in der dänischen Gesellschaft, und deshalb musste die erste Organisierung der Arbeiterklasse den von der liberalen Bürgerschaft festgelegten Richtlinien auch unter bürgerlicher Leitung folgen. Die Arbeitervereine wurden als liberale Bildungsvereine gegründet, nahmen aber aktiv am Kampf für die bürgerliche Demokratie teil und überschritten damit den Bildungsrahmen. Das politische Hauptziel der Vereine war es, die Bürgerschaft an der verhältnismässig weitreichenden liberalen Demokratie festzuhalten, die in dem Grundgesetz von 1849 befestigt war. Allein, sie konnten den wichtigsten Bedürfnissen der Arbeiterklasse noch nicht nachkommen: der Beseitigung der ständig wachsenden materiellen Not und der Gründung einer inneren Klassensolidarität, und blieben deshalb im allgemeinen von geringer Bedeutung. Erst die dänische Sektion der *1. Internationale* (von Louis Pio gegründet) vermochte es, grössere Arbeiterscharen zu vereinigen vor dem Hintergrund der gewaltigen Verschlechterung der Lebensbedingungen der sechziger Jahre und der beginnenden Streikregung. Eben so wie Teile der Arbeiterklasse in der Gründungsphase der Klasse sich unter bürgerlicher Leitung organisieren und sich innerhalb der ideologischen, von der Bürgerschaft gesetzten Rahmen entfalten mussten, genau so musste auch das »kulturelle Angebot« Formen der dominierenden und greifbaren bürgerlichen Kultur annehmen. In den Arbeitervereinen gab es organisierte Gesangtätigkeit in Gesangsgruppen, nach dem Vorbild der bürgerlichen Chorvereine gebildet.

Die für die Vereine produzierten Liedertexte beschäftigten sich hauptsächlich mit der Bildungstätigkeit der Vereine und dem Kampf für die bürgerliche Demokratie, dem im engeren Sinne »politischen« Universum. Ausserdem waren sie von der nationalen Regung der Zeit gekennzeichnet. Anhand des musikalischen Mediums, des bürgerlichen (sogenannten »nationalistischen«) Marschidioms, des »Marseillaisetypus« wurde die ideologische Botschaft auf einer zusätzlichen Ebene vermittelt: als *Musik*, im gewissen Sinne abstrakt, aber gleichzeitig konkret sinnlich und ohne weiteres ergreifbar, gefühlsmässig appellierend, stimmungserregend und vereinigend.

Schliesslich wird das vermeintlich älteste »eigene« Lied der Arbeiterbewegung, *Der dänische Sozialistenmarsch*, zum Gegenstand einer besonderen Analyse gemacht wie auch die Ursachen

zu seiner schnellen Verbreitung und umfassenden Popularität. Es wurde weit mehr verbreitet als die übrigen in dem Artikel erwähnten Lieder, welches zunächst damit zusammenhing, dass die Internationale und die Sozialdemokratie eine viel weitere und länger dauernde Verbreitung hatte als die Arbeitervereine, aber auch auf die realistische und solidarische Artikulation von der eigenen Situation und den eigenen Bedürfnissen der Arbeiterklasse zurückzuführen ist. Schliesslich sollte die Bedeutung der appellierenden Melodie nicht unterschätzt werden. Eben weil sie früher nicht allgemein bekannt gewesen war, konnte sie mit der Arbeiterbewegung und dem kollektiven Kampf der Arbeiterklasse eindeutig identifiziert werden, wenn sie sich auch im Hinblick auf musikalischen Stil kaum von dem üblichen bürgerlichen Marschidiom unterschied. Diese »Dualität« veranschaulicht gleichzeitig, dass die sozialdemokratische Bewegung nicht nur gegen die Bürgerschaft kämpfte, sondern sie kämpfte auch – notwendigerweise, um sich der bürgerlichen Gesellschaft als Bürger mit wirtschaftlichen und politischen Rechten eingliedern zu können.

Übersetzung von Bendt Kallenbach